

ŚREDNIOWIECZNE
DEWOCJONALIA
Z CZERMNA

MEDIEVAL RELIGIOUS
ARTEFACTS FROM
CZERMNO

„Nawet korona królewska nie zdoła tak ozdobić głowy jak krzyż, co jest cenniejsze od całego świata. [...] Można go znaleźć wszędzie – u rządzących i u rządzonych, u kobiet, u mężczyzn, u panny, u zamężnych, u niewolników, u wolnych. [...] Można zobaczyć, że wszędzie jest czczony – w domach, na rynkach, na pustyniach, na drogach, w górach, w dolinach, na pagórkach, na morzu, na okrętach, na wyspach, na łóżkach, na ubraniach, na zbroi. [...] On wszystkim nas bardziej stroi niż korony i diademy, i niezliczone ilości pereł. [...] Wszędzie rzuca swój blask i wszędzie się znajduje – na ścianach domów, na dachach, na książkach, w miastach i wioskach, na odludziu i w zamieszkałych stronach.”

*Jan Chryzostom († 407)
na podstawie Ioannes Chrysostomus,
Contra Iudaeos et gentiles, 9,
Patrologia Graeca 48, 826
(tłumaczył ks. Profesor Tadeusz Gacia)*

“Not even the royal crown adorns the head better than the cross, which is more precious than all the world. [...] It can be found everywhere – on masters and servants, on women and men, maidens and married, on slaves and on free people. [...] You can see it adored everywhere: in houses, in market-places, in the deserts, on roads, in the mountains, valleys and hills, on the sea, on ships, on islands, on beds, on clothes, on armour [...] It adorns us all better than crowns and diadems and countless pearls. [...] It casts its glow everywhere and it is found everywhere – on the walls of houses, on rooftops, on books, in towns and villages, in the wilderness and in inhabited places.”

*John Chrysostom († 407)
after Ioannes Chrysostomus,
Contra Iudaeos et gentiles, 9,
Patrologia Graeca 48, 826
(translated by Rev. Professor Tadeusz Gacia and Anna Sosenko)*

Czermno/Czerwień - złote jabłko polskiej archeologii, I
Czermno/Cherven' - golden apple of Polish archaeology, I

Nawet korona królewska
nie zdobi tak głowy jak krzyż.

ŚREDNIOWIECZNE
DEWOCJONALIA
Z CZERMNA

Not even the royal crown adorns
the head better than the cross.
MEDIEVAL RELIGIOUS
ARTEFACTS
FROM CZERMNO

Tytuł serii:/ Series title: Czermno/Czerwień – złote jabłko polskiej archeologii, 1/
Czermno/Cherven' – golden apple of Polish archaeology, 1
Tytuł tomu:/ Volume title: Nawet korona królewska nie zdobi tak głowy jak krzyż.
ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA/
Not even the royal crown adorns the head better than the cross.
MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim/ Dr Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski
Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim/ Tomaszów Lubelski County Office
Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (GWZO), Lipsk/ Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO), Leipzig
Uniwersytet Rzeszowski w Rzeszowie/University of Rzeszów
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie/ Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

Redakcja:/Editors: Jolanta Bagińska (Tomaszów Lubelski), Tomasz Dzieńkowski (Lublin)
Iwona Florkiewicz (Rzeszów), Marcin Wołoszyn (Lipsk/Rzeszów)
Konsultant naukowy:/Scientific consultant: Aleksandr Musin (St. Petersburg, Rosja)
Recenzenci:/Reviewers: Andrzej Buko (Warszawa), Perica Špehar (Belgrad)
Tłumaczenie:/Translation: Anna Sosenko (Kraków)
Ryciny:/Illustrations: Joanna Małocha (Kraków), Jolanta Ożóg (Kraków)
Fotografie:/Photographs: Michał Znamirowski (Kraków), Stanisław Stadnicki (Tomaszów Lubelski)

Finansowanie prac przygotowawczych:/Funding of preparatory work:
Konservacja zabytków:/Conservation of artefacts: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego/Ministry of Culture and National Heritage
Ministerstwo Edukacji i Nauki (w ramach projektu *Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnie i Gródku (Grody Czerwieńskie), część II, dokończenie prac dokumentacyjnych*, NPRH, projekt nr 11H 18 0344 86)/ Ministry of Education and Science (under the project titled *Golden apple of Polish archaeology. Stronghold complexes at Czermno and Gródek (Cherven' Towns), Part II. Finalisation of documentation work*, NPRH, project no. 11H 18 0344 86)

Dokumentacja graficzna:/ Graphic documentation: Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim/ Dr Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski
Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (GWZO), Lipsk/ Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO), Leipzig
Ministerstwo Edukacji i Nauki (w ramach projektu *Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnie i Gródku (Grody Czerwieńskie), część II, dokończenie prac dokumentacyjnych*, NPRH, projekt nr 11H 18 0344 86)/ Ministry of Education and Science (under the project titled *Golden apple of Polish archaeology. Stronghold complexes at Czermno and Gródek (Cherven' Towns), Part II. Finalisation of documentation work*, NPRH, project no. 11H 18 0344 86)

ISBN 978-83-936100-2-0

Druk: **ZAMDRUK**
— DRUKARNIA —

Spis treści / Contents

Robert Czyż – <i>Wstęp/An Introduction</i> _____	7
Jolanta Bagińska, Tomasz Dzieńkowski, Iwona Florkiewicz, Marcin Wołoszyn – <i>Przeminęło z wiatrem? Czermno/Czerwień, Grody Czerwieńskie w minionej dekadzie/Gone with the wind? Czermno/Cherven', Cherven' Towns over the last decade</i> _____	9
A. OD SKRYPTORIUM DO LABORATORIUM. AKTUALNE BADANIA NA TERENIE CZERMNA/FROM A SCRIPTORIUM TO A LABORATORY. CURRENT RESEARCH ON THE TERRITORY OF CZERMNO _____	15
Tomasz Dzieńkowski, Iwona Florkiewicz, Marcin Wołoszyn – <i>Czytać czy kopać? Wyniki badań archeologicznych w Czermnie-Czerwieniu w latach 2013-2016/To read or to dig? Results of archaeological excavations in Czermno-Cherven' in 2013-2016</i> _____	17
Radosław Dobrowolski, Jan Rodzik, Przemysław Mroczek, Piotr Zagórski, Krystyna Bałaga, Irka Hajdas – <i>Do Czermna wierzchowcem czy łodzią? Badania paleośrodowiskowe na terenie zespołu grodowego w Czermnie/To Czermno – on horseback or by boat? Paleoenvironmental studies in the stronghold complex in Czermno</i> _____	25
Sylwia Wajda, Marcin Wołoszyn, Iwona Florkiewicz, Stephen William Merkel, Barbara Wagner, Beata Marciniak-Maliszewska – <i>Czym się zdobiono, czyli bransolety szklane/What ornaments were worn – glass bangles</i> _____	31
Iwona Florkiewicz – <i>Nie tylko wojowie, czyli plomby typu drohiczyńskiego/Not only knights – Drohiczyn-type small lead seals</i> _____	37
Iwona Florkiewicz – <i>Jakie imiona nosili mieszkańcy Czermna, czyli tajemnica przęślika z badań 1952 roku/The names of the inhabitants of Czermno, or the mystery of a spindle whorl found during the excavations in 1952</i> _____	41
Michał Auch, Maciej Trzeciecki – <i>Na czym jedzono, czyli ceramika naczyniowa/What food was served on – pottery finds</i> _____	45
B. DEWOCJONALIA Z CZERMNA/RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO _____	49
Jolanta Bagińska, Barbara Chudzińska, Marcin Wołoszyn <i>Katalog/Catalogue</i> _____	50

Wstęp/An Introduction

Robert Czyż

Katalog „Średniowieczne dewocjonalia z Czerмна” jest pierwszą częścią serii wydawniczej „Czerмна/Czerwień - złote jabłko polskiej archeologii”, w której Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim zamierza zaprezentować najcenniejsze muzealia z bogatego zbioru zabytków archeologicznych znalezionych podczas badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Czermnie identyfikowanego z historycznym Czerwieniem.

Dzięki wieloletniej współpracy z ośrodkami naukowymi w Lublinie, Rzeszowie i Lipsku nasze Muzeum może poszczycić się jedną z ważniejszych kolekcji wczesnośredniowiecznych muzealiów archeologicznych w Polsce. By nadać im odpowiednią rangę i móc pokazać je szerokiemu kręgowi zwiedzających Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera, przy udziale „Organizatora” tj. Starostwa Powiatowego i Rady Muzeum rozpoczęło prace nad koncepcją, roboczo nazwaną „Centrum Archeologiczno – Historyczne Grody Czerwieńskie”, która połączy nowoczesne formy prezentacji multimedialnej z tradycyjną ekspozycją muzealną. Ambicją autorów tego pomysłu jest stworzenie ośrodka, który oprócz realizacji celów muzealnych i edukacyjnych, będzie również aktywnie uczestniczył w interdyscyplinarnych projektach badawczych, ze szczególnym uwzględnieniem kontynuacji prac archeologicznych w Czermnie.

The catalogue “Medieval religious artefacts from Czerмна” is the first part in the series entitled “Czeramna/Cherven’ – golden apple of Polish archaeology”, in which the Dr Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski intends to present the most valuable museum exhibits from the rich collection of archaeological finds discovered during the excavations of the early medieval stronghold in Czeramna, identified with the historical town of Cherven’.

As a result of many years of collaboration with research centres in Lublin, Rzeszów and Leipzig, our Museum boasts one of the most important collections of early medieval archaeological artefacts in Poland. To give them their rightful importance and to be able to show them to a wide audience, the Dr Janusz Peter Regional Museum, with the participation of the “Organiser”, i.e. the County Office and the Museum Council, has started to work on the project provisionally called the “Cherven’ Towns Archaeological and Historical Centre”, which is intended to combine state-of-the-art forms of multi-media presentation with traditional museum exposition. It is the ambition of the authors of this idea to create a centre which, apart from pursuing museum and educational goals, will also actively participate in interdisciplinary research projects, in particular those continuing archaeological work in Czeramna.

Przeminęło z wiatrem? Czermno/Czerwień, Grody Czerwieńskie w minionej dekadzie

Gone with the wind? Czermno/Cherven' Towns over the last decade

Jolanta Bagińska, Tomasz Dzieńkowski, Iwona Florkiewicz, Marcin Wołoszyn

Również dekadę temu, w latach 2010-2011 na terenie zespołu grodowego w Czermnie przeprowadzono szeroko zakrojone prospekcje terenowe przy użyciu wykrywaczy metali. Badacze z Instytutu Archeologii UMCS (prof. Andrzej Kokowski, Marcin Piotrowski), Muzeum im. dr. Janusza Petera (Jolanta Bagińska) oraz Artur Troncik mieli powody do satysfakcji. Setki przepięknych ozdób, części stroju, pieczęci i ołowianych plomb handlowych, a wreszcie dwa wspaniałe skarby srebrnej biżuterii...

Uroda zabytków, a zwłaszcza ich ilość umożliwia formułowanie pytań o charakterze naukowym, a więc czym był ten zespół osadniczy, czy to na pewno Czerwień znany z przekazów pisanych (?), ale i nakazywała postawić pytanie o logistykę dalszych badań w Czermnie.

W połowie XX wieku jeden z największych polskich mediewistów Aleksander Gieysztor nie wahał się zestawić wioski nad Huczwą z najważniejszymi grodami Piastów, pisząc m.in.: „[...] liczba i jakość materiału [...], a także znaczna rozległość terenu osadnictwa wczesnośredniowiecznego każą umieścić Czermno w rzędzie takich zespołów archeologicznych, jak Gniezno czy Poznań”¹. Dziś w Poznaniu, Gnieźnie (ale i na Ostrowie Lednickim) mamy duże placówki muzealne, zatrudniające dziesiątki badaczy. Tymczasem Czermno pozostało na uboczu, a może nawet na marginesie polskiej mediewistyki.

Jak pisał zamojski archeolog Jerzy Kuśnierz: „Sławne grody wydane zostały na pastwę zbieraczy i rabusiów starożytności, wyposażonych w nowoczesne detektory metali, siejących zniszczenie na obiektach przy biernej postawie służb konserwatorskich [...]”². To że Czermno

Exactly a decade ago, in 2010-2011, large-scale field surveys using metal detectors were conducted on the territory of the stronghold complex in Czermno. Researchers from the Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University (Prof. Andrzej Kokowski, Marcin Piotrowski), from the Dr Janusz Peter Museum (Jolanta Bagińska) and Artur Troncik had good reasons to feel great satisfaction. Hundreds of exquisite ornaments, fragments of attire, seals and small lead seals used in trade, followed by two stunning hoards of silver jewellery...

The beauty of the finds, and even more so their number, made it possible to formulate scientific questions (What was the settlement complex in Czermno? Was it really the Cherven' known from written sources?) but also made it necessary to raise queries about the logistics of future research in Czermno.

In the middle of the twentieth century, one of the greatest Polish medievalists, Aleksander Gieysztor, did not hesitate to compare the village on the Huczwa River with the most important strongholds of the Piasts, writing that “the amount and quality of the material [...] as well as the large territory of the early medieval settlement compel us to place Czermno in the company of such archaeological complexes as Gniezno or Poznań”¹. Today, Poznań and Gniezno (and even Ostrów Lednicki) have large museums, which employ dozens of researchers. Meanwhile, Czermno has been left behind, or perhaps on the margins of Polish medieval studies.

Jerzy Kuśnierz, an archaeologist from Zamość, wrote: “Famous strongholds have been left to the mercy of collectors and robbers of antiquities, armed with state-of-the-art metal detectors, wreaking havoc on these sites, while conservation services passively look

1 A. Gieysztor, *Prace badawcze na obszarze Grodów Czerwieńskich*, *Kwartalnik Historyczny*, 60 (1953), s. 302-316, tu s. 312.

2 J. Kuśnierz, *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*, 1 (2003), s. 6-22, tu s. 22.

1 A. Gieysztor, *Prace badawcze na obszarze Grodów Czerwieńskich*, *Kwartalnik Historyczny*, 60 (1953), p. 302-316, here p. 312.

i Grody Czerwieńskie to w dużej mierze zmarnowana szansa wiedzianno nie tylko „w regionie”, ale i w Warszawie, gdzie Teresa Dunin-Wąsowicz z goryczą podkreślała, że region ten mógł się stać „złotym jabłkiem” dla archeologów polskich³. Elżbieta Kowalczyk dodawała zaś z wyraźną rezygnacją: „Z koniecznością zmierzania się z głęboko zakorzenionymi w świadomości historycznej dogmatami musi dojść w badaniach południowo-wschodniej części pogranicza polsko-ruskiego, zwanego umownie Grodami Czerwieńskimi. Tego terminu używa się powszechnie do nazwania bliżej nieokreślonego obszaru w środkowej lub południowej części pogranicza polsko-ruskiego, wyprowadzając jego nazwę od grodu Czerwień, zazwyczaj identyfikowanego z grodziskiem w Czermnie, gm. Tyszowce.” Wylizując różnorakie problemy badaczka stwierdziła dalej, iż: „Uzyskanie odpowiedzi na te pytania jest możliwe przy połączeniu wiedzy historyka i archeologa, ale daleka jestem od przypuszczenia, że w obecnym stanie badań można osiągnąć zadowalający rezultat”⁴.

*

Kiedy jesienią 2012 r. otwieraliśmy w Tomaszowie Lubelskim wystawę prezentującą część zabytków odkrytych w latach 2010 – 2011 (pod tytułem: Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem) czuliśmy, że coś się zmienia. Wspaniałe skarby biżuterii zostały zakonserwowane przez dr Elżbietę Nosek dzięki środkom Ośrodka Badawczego w Lipsku (obecna nazwa: Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe [GWZO]) oraz Uniwersytetu Rzeszowskiego, część plomb i pieczęci zakonserwowano dzięki grantowi Dumbarton Oaks Center przy Harvard University⁵. Sama wystawa była zaś możliwa dzięki wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁶, co było zasługą ówczesnego Dyrektora Muzeum Eugeniusza Hanejko.

Profesor Andrzej Kokowski z przekonaniem mówił w trakcie otwarcia wystawy o nowym etapie badań nad Czermnem, etapie prac realizowanych w dużym, międzynarodowym i interdyscyplinarnym zespole⁷.

- 3 T. Dunin-Wąsowicz, *Głos w dyskusji*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków 2000, s. 251-253, tu s. 251-252.
- 4 E. Kowalczyk, *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii*, *Kwartalnik Historyczny*, 57 (2000), s. 41-76, tu s. 56.
- 5 Por. <https://www.doaks.org/research/byzantine/project-grants/woloszyn-piotrowski-nosek-2012-2013>.
- 6 Por. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, projekt nr 04644/12; nr EBOI - 14875/11/A1.
- 7 Por. A. Kokowski, *Czermno (Czerwień) – czwarta odsłona = Czermno (Červen') – das vierte Kapitel = Czermno (Červen') – il quarto capitol = Чермно (Червень) – картина четверта*, [w:] J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy = Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog = Cerven' – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra = Червень – град*

on [...]”². The fact that Czermno and Cherven' Towns were, to a large extent, a missed opportunity, was known not only regionally but also centrally in Warsaw, where Teresa Dunin-Wąsowicz bitterly stressed that this area could have become “a golden apple” for Polish archaeologists³. Elżbieta Kowalczyk added resignedly: “The need to face the dogmas deeply rooted in the historical mindset must be dealt with in studies on the south-eastern part of the Polish-Rus' borderland, colloquially known as Cherven' Towns. This term is commonly used to refer to an unspecified area in the central or southern part of the Polish-Rus' borderland; the name is derived from the town of Cherven', usually identified with the stronghold in Czermno, Tyszowce Commune.” Listing various problems, the researcher then concluded: “Obtaining an answer to these questions is possible if the knowledge of a historian and an archaeologist is combined, but I am far from assuming that, as research currently stands, a satisfactory result can be achieved”⁴.

*

In autumn 2012, when we opened the exhibition of some of the finds discovered in 2010–2011 (called Czermno – a stronghold between the East and the West) in Tomaszów Lubelski, we felt that something was changing. The conservation of the exquisite jewellery finds by Dr Elżbieta Nosek was funded by the Research Centre in Leipzig (now the Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe [GWZO]) and by the University of Rzeszów; seals and some small lead seals were conserved thanks to the grant from Harvard University's Dumbarton Oaks Center⁵. The exhibition itself was possible to organise with the support of the Ministry of Culture and National Heritage⁶, thanks to the efforts of Eugeniusz Hanejko, the Museum's Director at the time.

During the exhibition opening, Professor Andrzej Kokowski spoke with conviction about a new stage of studies on Czermno, conducted by a large, international and interdisciplinary team⁷.

- 2 J. Kuśnierz, *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 1 (2003), p. 6-22, here p. 22.
- 3 T. Dunin-Wąsowicz, *Głos w dyskusji*, [in:] H. Samsonowicz (ed.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków 2000, p. 251-253, here p. 251-252.
- 4 E. Kowalczyk, *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii*, *Kwartalnik Historyczny*, 57 (2000), pp. 41-76, here p. 56.
- 5 Cf. <https://www.doaks.org/research/byzantine/project-grants/woloszyn-piotrowski-nosek-2012-2013>.
- 6 Cf. Ministry of Culture and National Heritage, project no. 04644/12; EBOI no. 14875/11/A1.
- 7 Cf. A. Kokowski, *Czermno (Czerwień) – czwarta odsłona = Czermno (Červen') – das vierte Kapitel = Czermno (Červen') – il quarto capitol = Чермно (Червень) – картина четверта*, [in:] J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (eds.), *Czerwień*

Trzeba przyznać, że tym razem los sprzyjał grodowi znad Huczwy. Akcesja Polski do Unii Europejskiej powoli, ale jednak wyraźnie zmieniała także krajobraz finansowy polskiej nauki⁸. Od 2010 r. pojawiła się możliwość finansowania projektów naukowych w wymiarze innym niż symboliczny. Z obu tych ścieżek finansowych (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki / Narodowe Centrum Nauki) Czermno korzystało i nadal korzysta⁹. Współpraca z GWZO, Lipsk (Dyrekcja: Prof. dr Christian Lübke [do października 2021] oraz Prof. dr Maren Röger [od listopada 2021]; Wydział I, Człowiek i środowisko: kierownik Prof. dr Matthias Hardt) oznaczała (i oznacza) m.in. wsparcie finansowe wszelkich wydarzeń związanych z Grodami Czerwieńskimi, od organizacji sesji w ramach największego kongresu mediewistów na naszym kontynencie (International Medieval Congress Leeds 2019) po przykładowo wykonywanie rysunków sprzączek z Czermna. Trudno nie wspomnieć o życzliwym zaangażowaniu Rektorów obu uczelni Polski wschodniej, to jest Profesora dr. Sylwestra Czopka (Rektor Uniwersytetu Rzeszowskiego) oraz Profesora dr. Radosława Dobrowolskiego (Rektor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).

*

Czy dziś, u schyłku 2021 r. możemy odczuwać satysfakcję? Zdecydowanie tak! Wymienianie licznych opublikowanych przez nas artykułów czy zorganizowanych konferencji byłoby nużące, postanowiliśmy więc ograniczyć się do publikacji książkowych¹⁰.

Nie jest to decyzja przypadkowa. W kończącym się roku wspominamy Cypriana Kamila Norwida (1821-1883). Poeta zdumiałby się zapewne na wiadomość, że jego wiersze będą przywoływane przez archeologów. Nie jesteśmy bynajmniej pierwsi. Zofia Hilczer-Kurnatowska krytycznie oceniając polskie badania milenijne (mające uczcić milenium chrztu Polski 966-1966), będąc jednocześnie świadomą ogromnych opóźnień w zakresie publikacji wyników prac wykopaliskowych jako

між Сходом і Заходом. Каталог виставки, Tomaszów Lubelski – Leipzig – Lublin – Rzeszów 2012, s. 37-51.

- 8 Por. na ten temat M. Wołoszyn, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn“ geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [w:] J. Drauschke, R. Prien (red.), *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie?*, Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9, Hamburg 2020, s. 187-269.
- 9 NPRH: *Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnie i Gródku (Grody Czerwieńskie) – chronologia i funkcja w świetle badań dawnych oraz weryfikacyjnych*, cz. 1 i 2 (Projekt Nr 12H 12 0064 81 i 11H 18 0344 86) // NCN: *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby typu „drohiczyńskiego” z Czermna w kontekście wschodnioeuropejskim* (Projekt Nr 2013/11/B/HS3/02052).
- 10 Przegląd aktywności w ramach badań nad Grodami Czerwieńskimi umożliwiając strona internetowa <https://grodyczerwieńskie.pl/en/> i profil na Facebooku: <https://www.facebook.com/Grody.Czerwieńskie>

It must be said that this time fortune favoured the stronghold on the Huczwa River. Poland's accession to the European Union slowly but surely changed the landscape of funding tools available to Polish science⁸. After 2010, it became possible to obtain more than merely symbolic funding for scientific projects. Czermno has been taking advantage of the two available funding options (National Programme for the Development of Humanities [NPRH] / National Science Centre [NCN])⁹. The collaboration with the GWZO in Leipzig (Directors: Professor Christian Lübke [until October 2021] and Professor Maren Röger [since November 2021]; Department I: Man and the Environment, headed by Professor Matthias Hardt) has resulted in financial support for all of the events related to Cherven' Towns, ranging from sessions during the largest medievalist congress in Europe (International Medieval Congress Leeds 2019) to producing drawings of buckles found in Czermno. We cannot overlook the involvement of the Rectors of both universities in eastern Poland, Professor Sylwester Czopek (University of Rzeszów) and Professor Radosław Dobrowolski (Maria Curie-Skłodowska University in Lublin).

*

Can we feel satisfaction today, at the end of 2021? Absolutely! Since listing off the numerous articles we contributed and the conferences we organised would be tedious, we decided to limit ourselves to listing the books we published¹⁰.

This is not a random decision. The poet Cyprian Kamil Norwid (1821-1883) is the patron of the year 2021 in Poland. He would probably have been amazed to learn that his poems are cited by archae-

– gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy = Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog = Červen - un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra = Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки, Tomaszów Lubelski – Leipzig – Lublin – Rzeszów 2012, p. 37-51.

- 8 On this topic, cf. M. Wołoszyn, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn“ geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [in:] J. Drauschke, R. Prien (ed.), *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie?*, Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9, Hamburg 2020, p. 187-269.
- 9 NPRH: *The Golden Apple of Polish archaeology. Stronghold complexes at Czermno and Gródek (Cherven' Towns) – chronology and function in the light of past and current research*, part 1 and 2 (Project Nos. 12H 12 0064 81 and 11H 18 0344 86) // NCN: *The sphinx of Slav sigillography - Dorogichin Seals from Czermno and their East European Context* (Project No. 2013/11/B/HS3/02052).
- 10 An overview of the activities completed in the course of studies on Cherven' Towns is available on the website <https://grodyczerwieńskie.pl/en/> and on Facebook: <https://www.facebook.com/Grody.Czerwieńskie>

pierwsza w polskiej archeologii przytoczyła fragment norwidowskiej ody *Do współczesnych*:

„Kraj! - - gdzie każdy-czyn za wcześnie wschodzi,
Ale - książka-każda... za późno!”¹¹.

Cytat ten od początku przyświecał naszym pracom nad Grodami Czerwieńskimi¹². W tym kontekście najważniejszym sukcesem ostatniej dekady jest przełamanie fatum ciężącego nad publikacją wyników badań dawnych w Czermnie.

W latach 2016-2017 udało się opublikować w trzech tomach (1896 stron) wyniki wszelkich prac archeologicznych realizowanych w Czermnie do 2010 r.¹³ W kolejnych dwóch tomach (1316 stron) zestawiono komplet danych o przekazach pisanych, lingwistycznych, kartograficznych dotyczących Czermna, jak wreszcie ogromne studium o historii badań nad tym stanowiskiem¹⁴. Lata 2019-2020 przyniosły wreszcie publikację dwutomowego studium (1754 strony) na temat plomb typu drohiczyńskiego, których ponad 1000 odkryto w grodzie nad Huczwą¹⁵.

11 Z. Kurnatowska, *Czy millennium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [w:] M. Głosek (red.), *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, Łódź 1997, s. 147-156; Norwid, zob.: Cyprian Kamil Norwid. *Pisma wszystkie*. Zebrał i tekst ustalił, wstępem i uwagami krytycznymi opatrzył Juliusz W. Gomulicki. T. I-XI, Warszawa 1971-1976, II, s. 182.

12 P. Sikora, M. Wołoszyn, 981 - *Volodimer zog zu den Ljachen und nahm ihre Städte: Peremyśl, Červen und die anderen Städte. Forschungsgeschichte und neuere Untersuchungen zu den Červenischen Burgen*, [w:] F. Biermann, Th. Kersting, A. Klammt (red.), *Der Wandel um 1000. 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald 2009, 23. bis 27. März 2009*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 60, Langenweissbach 2011, s. 233-248 (Norwid przywołany na stronie 244).

13 M. Florek, M. Wołoszyn (red.), *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, 2, 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2016, vol. I-II; M. Auch, *Early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Ceramika naczyniowa, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 2, 3, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2017.**

14 M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeżenie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w., U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, 3, 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2017, vol. I-II.*

15 A. Musin, M. Wołoszyn M. (red.), *The Sphinx of Slavic sigillography - small lead seals of "Drohiczyn type" from Czermno in their East European context = Sfinks słowiań-*

ologists. However, we are by no means the first ones to do so. Zofia Hilczer-Kurnatowska, criticising the so-called millennial studies (a series of studies to commemorate the 1000th anniversary of Poland's baptism 966-1966), who was very aware of the great delays in publishing the results of the excavations, was the first Polish archaeologist to quote a fragment of Norwid's ode *To My Contemporaries*:

A Country! - - where each-deed comes up too soon,
But - each book... too late!¹¹

This quote has inspired our work on Cherven' Towns from the very beginning¹². In this context, our greatest success of the last decade has been overcoming the ill fortune which dogged the publication of the past research conducted in Czermno.

In 2016-2017, we published three volumes (1896 pages) of results of all of the archaeological work completed in Czermno prior to 2010.¹³ The following two volumes (1316 pages) accumulated all the data about written, linguistic and cartographic sources concerning Czermno as well a massive study on the history of research on this site¹⁴. The years 2019-2020 brought the

11 Z. Kurnatowska, *Czy millennium było „tragedią polskiej archeologii”?*, [in:] M. Głosek (ed.), *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, Łódź 1997, p. 147-156; for Norwid see: J. Peterkiewicz, Cyprian Norwid. *Letters*, Botteghe Oscure 22 (1958), pp. 178-190, here p. 189 (special thanks to Agata Brajerska-Mazur).

12 P. Sikora, M. Wołoszyn, 981 - *Volodimer zog zu den Ljachen und nahm ihre Städte: Peremyśl, Červen und die anderen Städte. Forschungsgeschichte und neuere Untersuchungen zu den Červenischen Burgen*, [in:] F. Biermann, Th. Kersting, A. Klammt (eds.), *Der Wandel um 1000. 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald 2009, 23. bis 27. März 2009*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 60, Langenweissbach 2011, p. 233-248 (Norwid is quoted on p. 244).

13 M. Florek, M. Wołoszyn (eds.), *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, 2, 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2016, vol. I-II; M. Auch, *Early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Ceramika naczyniowa, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 2, 3, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2017.**

14 M. Wołoszyn (ed.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeżenie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w., U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 3, 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2017, vol. I-II.*

Podjęliśmy wreszcie badania wykopaliskowe zmierzające do uzyskania wiarygodnych podstaw dla datowania umocnień w Czermnie¹⁶.

Bardzo ważne jest również to, iż rozpoczęliśmy interdyscyplinarne studia nad różnymi kategoriami zabytków z Czerzna od ołowianych plomb po analizy genetyczne pochowanych na grodzie osobników. Właśnie dlatego zdecydowaliśmy aby niniejszy katalog – poświęcony dewocjonaliom – rozszerzyć o część zatytułowaną *Od skryptorium do laboratorium*. W kilku krótkich tekstach staramy się pokazać, że Czerzno staje się stanowiskiem badanym w nowoczesny sposób, a zabytki odkryte nad Huczwą wędrują do laboratoriów w Poznaniu czy w Krakowie ale i do Szwajcarii, Niemiec czy Holandii.

Trudno wreszcie nie wspomnieć o losach wystawy *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*. W ostatniej dekadzie – w różnej formie – zabytki z grodu nad Huczwą pokazano w prawie dwudziestu polskich muzeach!

Staraniem wieloletniego Dyrektora muzeum Pana mgr Eugeniusza Hanejko (oraz władz samorządowych) dzisiejsze Muzeum im. dr. Janusza Petera radykalnie różni się od placówki, w której otwieraliśmy wystawę w 2012 roku. Jest instytucją coraz pełniej przygotowaną by stać się regionalnym centrum badawczym.

*

Dziś – w Boże Narodzenie 2021 – stoimy przed kolejnym wyzwaniem jakim jest budowa Centrum Archeologiczno-Historycznego – Grody Czerwieńskie w Tomaszowie Lubelskim, ale także włączenie samego Czerzna w sieć tras turystycznych Lubelszczyzny oraz rozpoczęcie długofalowych badań wykopaliskowych. Tu kluczową rolę musi odgrywać współpraca

skiej sfragistyki. Plomby typu „drohiczyńskiego” z Czerzna w kontekście wschodnioeuropejskim, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 6, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa 2019; I. Florkiewicz, A. Jusupović, A. Musin, *The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czerzno. Material evidence = Sfinks słowiańskiej stragistyki – plomby „typu drohiczyńskiego” z Czerzna. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 6, 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa 2020.

16 R. Dobrowolski, J. Rodzik, P. Mroczek, P. Zagórski, K. Bałaga, M. Wołoszyn, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, S. Fedorowicz, *Environmental conditions of settlement in the vicinity of the medieval capital of Cherven Towns (Czerzno site, Hrubieszów Basin, Eastern Poland)*, Quaternary International 493 (2018), s. 258-273; T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, I. Florkiewicz, R. Dobrowolski, J. Rodzik, I. Hajdas, M. Krąpiec, *Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czerzno-Cherven’ (eastern Poland). Research status and perspectives*, Sprawozdania Archeologiczne, 72:2 (2020), s. 409-466.

publication of a two-part study (1754 pages) on Drohiczyn-type small lead seals, over 1,000 of which were discovered in the stronghold on the Huczwa River¹⁵.

We also commenced new excavations with a view to obtaining a reliable basis for dating the construction of the ramparts in Czerzno¹⁶.

Very importantly, we also began interdisciplinary studies on various categories of finds from Czerzno, ranging from small lead seals to genetic analyses of individuals buried in the stronghold. This is the reason why we decided to expand this catalogue, devoted to religious artefacts, to include a part entitled *From a scriptorium to a laboratory*. In a few short texts, we have endeavoured to show that Czerzno is becoming a site that is studied using state-of-the-art methods and finds discovered on the Huczwa River are taken to be tested not only in laboratories in Poznań and Kraków, but also in Switzerland, Germany and the Netherlands.

We also cannot forget to mention the exhibition entitled *Cherven’ – a stronghold between the East and the West*. In the last decade, the finds from the stronghold on the Huczwa River have been shown (in various forms) in almost twenty Polish museums!

As a result of the efforts of the Museum’s Director for many years, Mr Eugeniusz Hanejko, as well as local authorities, today the Dr Janusz Peter Museum is very different from the one where we opened the exhibition in 2012. It has become much better prepared as an institution to play the role of a regional research centre.

*

Today, at Christmas 2021, we are facing new challenges – building the Cherven’ Towns Centre in Tomaszów Lubelski, including Czerzno itself in the net-

15 A. Musin, M. Wołoszyn M. (eds.), *The Sphinx of Slavic Sigillography. Small Lead Seals of “Drohiczyn type” from Czerzno in their East European Context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki. Plomby typu „drohiczyńskiego” z Czerzna w kontekście wschodnioeuropejskim*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 6, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa 2019; I. Florkiewicz, A. Jusupović, A. Musin, *The Sphinx of Slavic Sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czerzno. Material evidence = Sfinks słowiańskiej stragistyki – plomby „typu drohiczyńskiego” z Czerzna. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 6, 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa 2020.

16 R. Dobrowolski, J. Rodzik, P. Mroczek, P. Zagórski, K. Bałaga, M. Wołoszyn, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, S. Fedorowicz, *Environmental conditions of settlement in the vicinity of the medieval capital of Cherven Towns (Czerzno site, Hrubieszów Basin, Eastern Poland)*, Quaternary International 493 (2018), p. 258-273; T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, I. Florkiewicz, R. Dobrowolski, J. Rodzik, I. Hajdas, M. Krąpiec, *Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czerzno-Cherven’ (eastern Poland). Research status and perspectives*, Sprawozdania Archeologiczne 72:2 (2020), p. 409-466.

z muzeami regionalnymi (Hrubieszów, Zamość), ale przede wszystkim z Muzeum Narodowym w Lublinie, a także z wspomnianymi już z nazwy placówkami badawczymi w Lipsku, Lublinie i Rzeszowie.

Miniona dekada na pewno nie upłynęła więc pod hasłem „Przeminęło z wiatrem”. Choć kwestia uregulowania struktury własnościowej na terenie zespołu osadniczego w Czermnie jest palącym problemem (przywołujemy tu wnikliwie uwagi Marka Florka¹⁷) to nie sposób nie dostrzec tego, ile udało się dokonać.

Co przyniesie przyszłość? Miejmy nadzieję, że uda się uczynić z Czermna (średniowiecznego Czerwień), ale i pobliskiego Gródka (średniowiecznego Wołynia) stałe punkty na mapie polskich badań mediewistycznych. Zasługują na to nie tylko oba stanowiska i przepiękne odkrywane tu zabytki, ale i polska mediewistyka. Średniowieczna Polska nie może być bowiem definiowana jedynie poprzez „łacińskość” i peryferyjność wobec wschodniofrankijskiego/niemieckiego cesarstwa. Musimy ponownie (po okresie PRL) nauczyć się widzieć ją jako pomost, łącznik ze światem uformowanym przez Bizancjum. Czy zagraża to naszej dzisiejszej tożsamości? Szukając odpowiedzi na to pytanie warto pamiętać, że właśnie jako kraj otwarty na prawosławny Wschód widział naszą ojczyznę Oskar Halecki – zapewne najbardziej katolicki (w swych osobistych przekonaniach) polski historyk XX wieku¹⁸.

Tomaszów Lubelski – Lipsk – Lublin – Rzeszów
Boże Narodzenie 2021

work of tourist destinations of the Lublin Region, and starting long-term excavations. A key role in this must be given to collaboration with regional museums (Hrubieszów, Zamość) but, most importantly, with the National Museum in Lublin and the mentioned research centres in Leipzig, Lublin and Rzeszów.

As we can see, the last decade definitely could not be summed up by the slogan “Gone with the wind”. Although the issue of regulating the ownership structure on the territory of the settlement complex in Czermno is an urgent problem (let us quote Marek Florek’s insightful remarks here¹⁷), we cannot overlook how much has already been accomplished.

What does the future hold? Let us hope that Czermno (medieval Cherven’) and nearby Gródek (medieval Volyn’) can be made permanent spots on the map of Polish medieval studies. Not only do both of these sites and the amazing finds discovered there deserve this, but so do Polish medieval studies. Medieval Poland cannot, after all, be defined only through its “Latinity” and its peripherality in relation to the East Frankish/German Empire. We have to relearn (after the period of Polish People’s Republic) to see it as a bridge to the world shaped by Byzantium. Does this pose a threat to our present identity? In search for an answer to this question, we should remember that Oskar Halecki, probably the most Roman Catholic (in his personal beliefs) Polish historian of the twentieth century, saw our homeland as a country open to the Orthodox East¹⁸.

Tomaszów Lubelski – Leipzig – Lublin – Rzeszów
Christmas 2021

17 M. Florek, *Some Issues Related to the Problem of Heritage Conservation of Archaeological Complexes in Czermno (Tomaszów Lubelski County) and Gródek (Hrubieszów County)*, *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*, 13 (2018), s. 357-376.

18 Na temat Haleckiego (oraz o jego przywiązaniu do katolicyzmu) zob.: M. Dąbrowska (red.), *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, Łódź 2014, vol. I-II.

17 M. Florek, *Some Issues Related to the Problem of Heritage Conservation of Archaeological Complexes in Czermno (Tomaszów Lubelski County) and Gródek (Hrubieszów County)*, *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*, 13 (2018), p. 357-376.

18 On Halecki (and on his devotion to Roman Catholicism) see papers in: M. Dąbrowska (ed.), *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, Łódź 2014, vol. I-II.

A.

Od skryptorium do laboratorium.
Aktualne badania na terenie Czerмна

From a scriptorium to a laboratory.
Current research on the territory of Czermnо

Czytać czy kopać?
Wyniki badań archeologicznych w Czermnie-Czerwieniu
w latach 2013-2016

To read or to dig?
Results of archaeological excavations in Czermno-Cherven'
in 2013-2016

Tomasz Dzieńkowski, Iwona Florkiewicz, Marcin Wołoszyn

Archeologiczne bogactwo Czermna zostało dostrzeżone już w XIX wieku, a z poczynionych wówczas opisów wyłania się obraz wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego położonego nad Huczwą i Sieniochą z dominantą w postaci grodziska oraz licznymi śladami zasiedlenia pozostawionymi na powierzchni – ułamkami naczyń: „[...] ludzkich kości, czy miedzianych krzyżyków i monet”, jak pisał w 1885 roku Arkadij Longinow. Obfitość źródeł ruchomych koresponduje z dużą liczbą relikwów osadnictwa – wspomnianym grodziskiem, osiedlami i cmentarzami, usytuowanymi w widłach rzek Huczwy i Sieniochy oraz zajmującymi ponad 150 hektarów powierzchni. Głównym jego elementem jest grodzisko o wymiarach ok. 190 x 120 m bronione wałem dookołnym o wysokości ok. 6 m (Ryc. 1A-B).

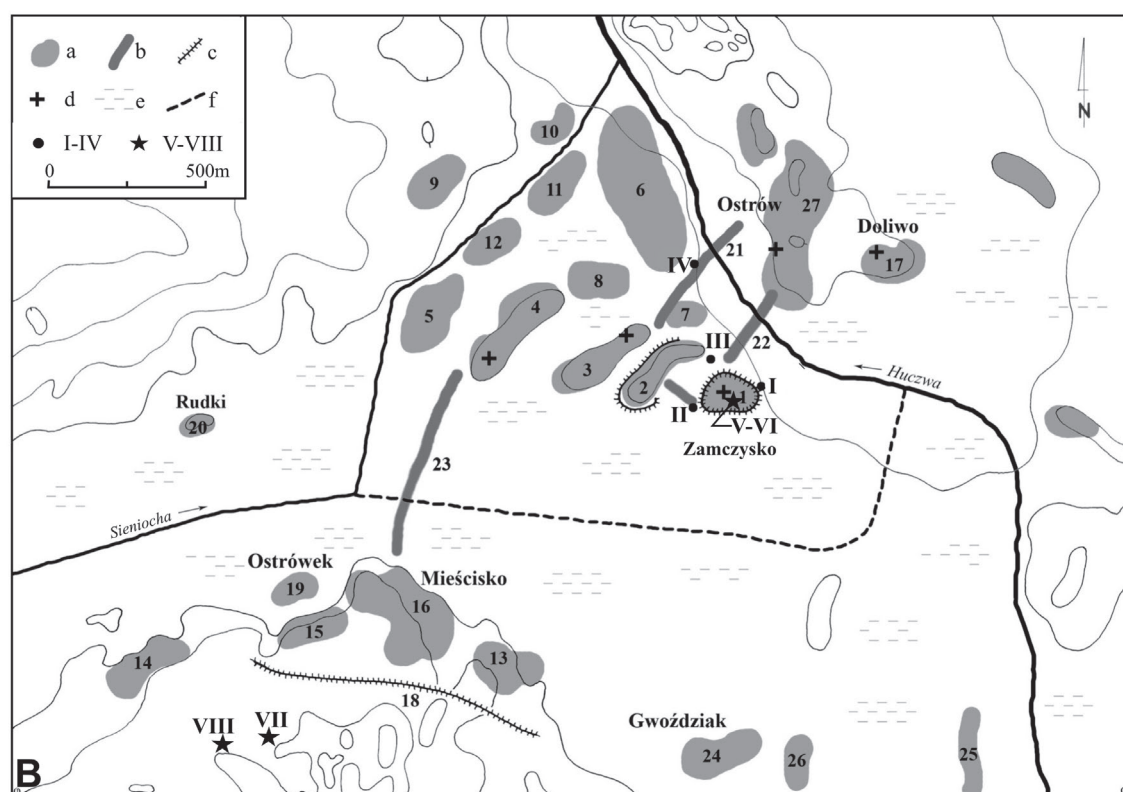
Już ponad 200 lat temu – w 1817 r. – wizytujący ten teren Adam Czarnocki (Zorian Dołęga-Chodakowski), jeden z twórców polskiej archeologii, zaproponował identyfikację tego obiektu z grodem Czerwień znanym ze źródeł ruskich. Koncepcja ta zainspirowała historyków i archeologów, którzy do dziś prowadzą dyskusję i podejmują działania w celu rozstrzygnięcia wątpliwości wynikających z faktu łączenia umocnień w Czermnie z grodem znanym z *Powieści lat minionych*. A jaki obraz wyłania się ze źródeł pisanych?

Pierwsze wzmianki dotyczące Czerwienia i/lub tzw. Grodów Czerwieńskich odnoszą się do schyłku X – pocz. XI w. kiedy to obszar ten był przedmiotem sporu polsko-ruskiego. Najważniejsze źródło do dziejów Rusi, a więc powstała w początku XII w. *Powieść*

Czermno's archaeological wealth was recognised already in the nineteenth century and descriptions created at that time paint a picture of an early medieval settlement complex located on the Huczwa and Sieniocha rivers, dominated by a stronghold and bearing numerous traces of settlement on the surface – pottery shards, fragments of “human bones, copper crosses and coins” as Arkadij Longinow wrote in 1885. The abundance of portable sources corresponds with a high number of settlement relics – the mentioned stronghold, suburbia and cemeteries, situated at the confluence of the Huczwa and the Sieniocha and occupying over 150 hectares. The main element of the complex is the stronghold, measuring ca. 190 x 120 metres, surrounded by an approximately six-metre-high rampart (Fig. 1A-B).

Over 200 years ago – in the year 1817 – Adam Czarnocki (Zorian Dołęga-Chodakowski), one of the founders of Polish archaeology, having visited this area proposed its identification with the town of Cherven', known from Ruthenian written sources. This conclusion has inspired historians and archaeologists, who still continue the discussion and take actions to resolve uncertainties which stem from linking the fortifications in Czermno with the stronghold known from *The Tale of Bygone Years*. What image emerges from the written sources?

The first mentions about Czermno and/or so-called Cherven' Towns refer to the period between the late tenth and the early eleventh century, when this territory was contested by Poland and Rus'. The most important source on the history of Rus', the early twelfth century *Tale of By-*

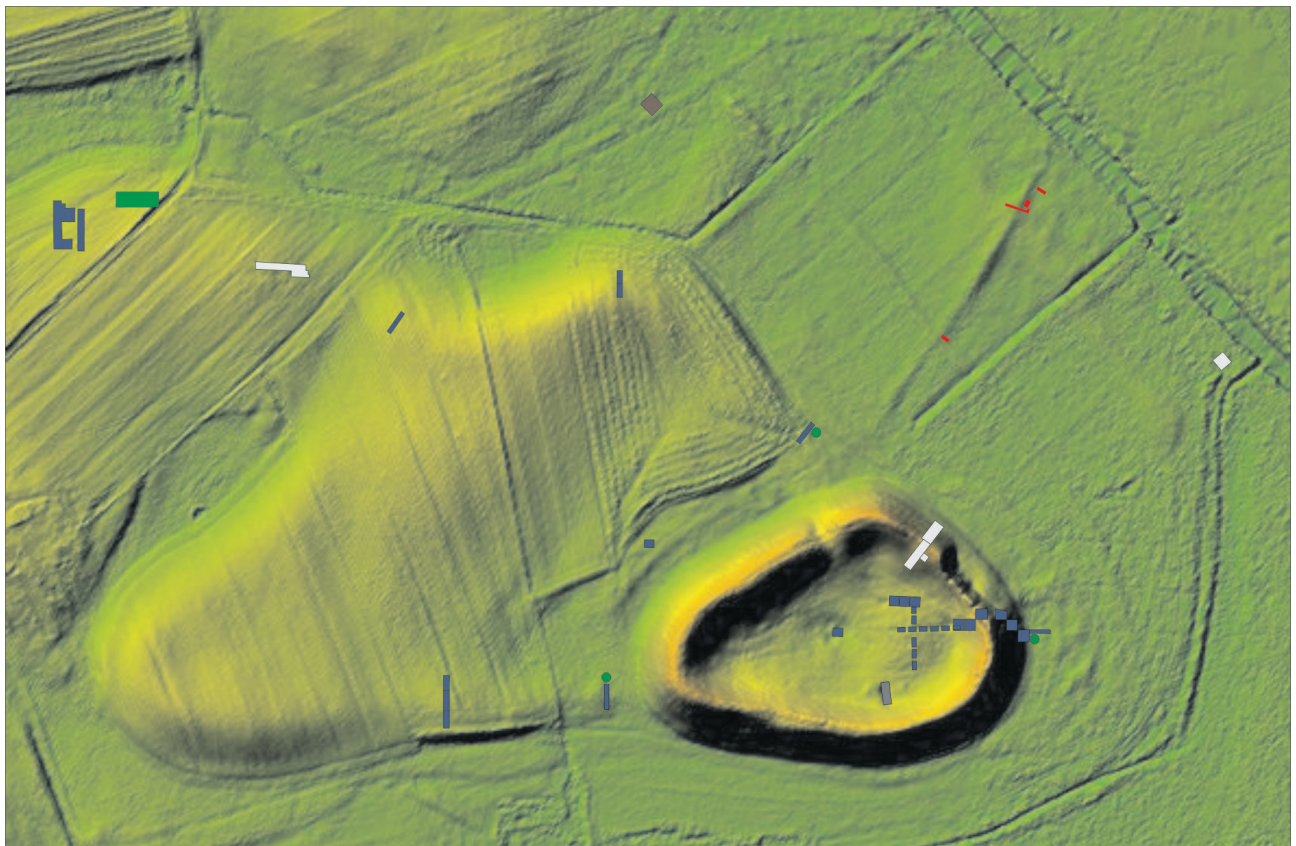

Ryc. 1A. Grodzisko w Czermnie. Zdjęcie lotnicze; fot. K. Trela.

Fig. 1A. The hillfort in Czermno. Aerial view; photo by K. Trela.

Ryc. 1B. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie (plan zawiera także nazwy lokalne); rys. J. Ożóg. a – stanowiska osadnicze; b – pomosty; c – wały; d – cmentarze; e – obszar podmokły; f – przebieg koryta Sieniocha przed pracami melioracyjnymi z lat 60. XX w.; I-IV – miejsca poboru próbek dendrochronologicznych; V-VI – lokalizacja skarbów z grodziska w Czermnie (2010-2011); VII-VIII – skarby znalezione w Perespie w 2014 r. (VII) i 2015 (VIII);

Fig. 1B. The early medieval settlement complex in Czermno (the plan includes also local names); drawn by J. Ożóg. a – areas of settlement; b – the causeways and bridges; c – ramparts; d – inhumation cemeteries; e – swamp area; f – Sieniocha river channel prior the land development works in the 1960s, I-IV – dendrochronology sampling sites (1997); V-VI – hoards found in Czermno hillfort (2010-2011); VII-VIII – hoards found in Perespa in 2014 (VII) and 2015 (VIII).

Ryc. 2. Numeryczny model terenu grodziska i stanowisk w Czerwnie, stan. 1-3 z lokalizacją archeologicznych wykopów z lat 1952-2016; przygotował P. Zagórski i T. Dzieńkowski.

1–1952; 2–1976-1979; 3–1985; 4–1997; 5–2012-2015; 6–2013-2016.

Fig. 2. Digital elevation model of stronghold and sites in Czerwno, sites 1-3 with location of archaeological trenches excavated in 1952-2016; prepared by P. Zagórski and T. Dzieńkowski.

1–1952; 2–1976-1979; 3–1985; 4–1997; 5–2012-2015; 6–2013-2016.

lat minionych informuje nas o zajęciu Czerwień przez Włodzimierza Wielkiego w 981 r. Z kolei w 1018 r. Grody Czerwieńskie przyłącza do swego dominium Bolesław Chrobry, a w 1031 r. przechodzą one w ręce Jarosława Mądrego. Gród Czerwień wielokrotnie był wzmiankowany w *Kronice halicko-wołyńskiej*, najważniejszym przekazie dotyczącym XIII stulecia. Po raz ostatni autor kroniki wspomina o nim pod rokiem 1289 r. Tyle historia...

Archeologowie kilkakrotnie podejmowali prace wykopaliskowe na terenie grodziska w Czerwnie i na przyległych osadach (Ryc. 2). Po badaniach sondażowych z lat 1940 i 1952 doszło do zakrojonej na szeroką skalę kampanii wykopaliskowej (1972-1981) kierowanej przez Jana Gurbę (UMCS, Lublin) i uzupełnionej pracami z lat 1985 i 1997. Niestety wielkim problemem był brak publikacji wyników tychże badań.

W latach 2010-2011 zespół archeologów z UMCS (Andrzej Kokowski, Marcin Piotrowski) oraz Artur Troncik dokonali w Czerwnie poszukiwań przy zastosowaniu wykrywaczy do metali.

gone Years, informs the readers about Vladimir the Great capturing Cherven' in 981. In 1018, Bolesław the Brave incorporated Cherven' Towns into his dominion, and in 1031 they ended up in the hands of Yaroslav the Wise. The town of Cherven' is also mentioned multiple times in *The Galician-Volhynian Chronicle*, the main written source on the thirteenth century; the chronicler last mentions it under the year 1289. History tells us this much...

Archaeologists have carried out several excavations in the stronghold in Czerwno and its adjacent suburbia (Fig. 2). Following the test excavations completed in 1940 and in 1952, a large-scale excavation campaign took place in 1972–1981, led by Jan Gurba (Maria Curie-Skłodowska University [UMCS] in Lublin), followed by additional investigations in 1985 and 1997. Unfortunately, the fact that the results of this work were unpublished was a serious problem.

In the years 2010–2011, a team of archaeologists from the UMCS (Andrzej Kokowski, Marcin Piotrowski) and Artur Troncik carried out a new survey using metal detectors.

Dopiero realizacja projektu *Złote jabłko polskiej archeologii* przyniosła publikacje wyników badań z lat 1940, 1952, 1972-1981, 1985 i 1997.

W ramach tego projektu prowadzono także badania wykopaliskowe, objęły one grodzisko (stan. 1) oraz osadę i cmentarzysko na stanowisku 3. Badania prowadzono także w strefie pomostów. Wyniki podjętych prac zdają się potwierdzać zasadność identyfikacji Czerwień z Czermnem.

W latach 2014-2016 na wschodnim wale założono trzy wykopy 1/2014, 2/2015 i 3/2016 (2014 – 5 × 10 m; 2015 – 4 × 15 m; 2016 – 3 × 3 m) o łącznej powierzchni 119 m² i głębokości od 2,5 do 6 m. Wał został przebadany na długości 25 m wykopami 1-3 obejmującymi jego szczyt, fragment zbocza zewnętrznego oraz stok wewnętrzny i styk z nawarstwieniami majdanu. W ciągu trzech lat badań rozpoznano około 60% wału, ale niezbędne jest przebadanie części zewnętrznej. Zadokumentowano kilkadziesiąt jednostek stratygraficznych związanych z budową, funkcjonowaniem i zniszczeniem wału oraz użytkowaniem majdanu i wydzielono fazy – I (a-d) oraz II (a-c). Co istotne wykonano także datowania dendrochronologiczne i radiowęglowe (Ryc. 3-4).

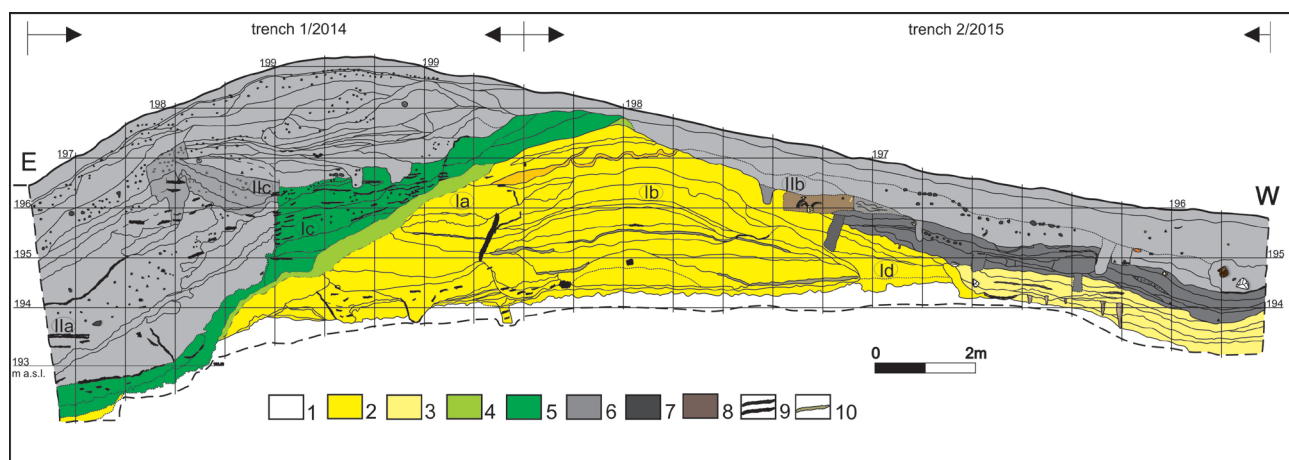
Analiza danych stratygraficznych w powiązaniu z datowaniami absolutnymi wskazuje na dużą dynamikę procesu budowy, jego realizację w kilku etapach, ale w dosyć krótkim czasie. Kluczowe dla historii zespołu pozostaje wyjaśnienie jego początków i tu pomocne

It was not until the implementation of the *Golden apple of Polish archaeology* project that the results of excavations from 1940, 1952, 1972-1981, 1985 and 1997 were finally published.

This project also comprised excavations carried out in the stronghold (site 1) as well as the suburbium and cemetery on site 3. The area where bridges are located was also excavated. The obtained results seem to confirm that the identification of Czermno with Cherven' is justified.

In 2014-2016, three trenches were set up on the eastern rampart: 1/2014, 2/2015 and 3/2016 (2014 – 5 × 10 m; 2015 – 4 × 15 m; 2016 – 3 × 3 m) with the total area of 119 m² and the depth between 2.5 and 6 metres. A 25-metre-long section of the rampart was investigated by means of trenches 1-3, which covered its top, a fragment of the external slope as well as the internal slope and the junction with the layers of the ward (Polish: majdan). During three years of excavations, approximately 60% of the rampart were examined, but it remains necessary to explore the external part. Several hundred stratigraphic units linked to the construction, functioning and destruction of the rampart and to the use of the ward (majdan) were recorded and phases I (a-d) and II (a-c) were identified. Importantly, dendrochronological and radiocarbon dating was also performed (Fig. 3-4).

An analysis of the stratigraphic data combined with absolute dates indicates a highly dynamic process of construction and its completion that took place in a few steps over a short period of time. Throwing light on its

Ryc. 3. Czermno. Stanowisko 1 – przekrój przez wał badany w latach 2014-2016 z fazami Ia-Ic i IIa-IIc; przygotował T. Dzieńkowski; obróbka komputerowa R. Ratajczak.

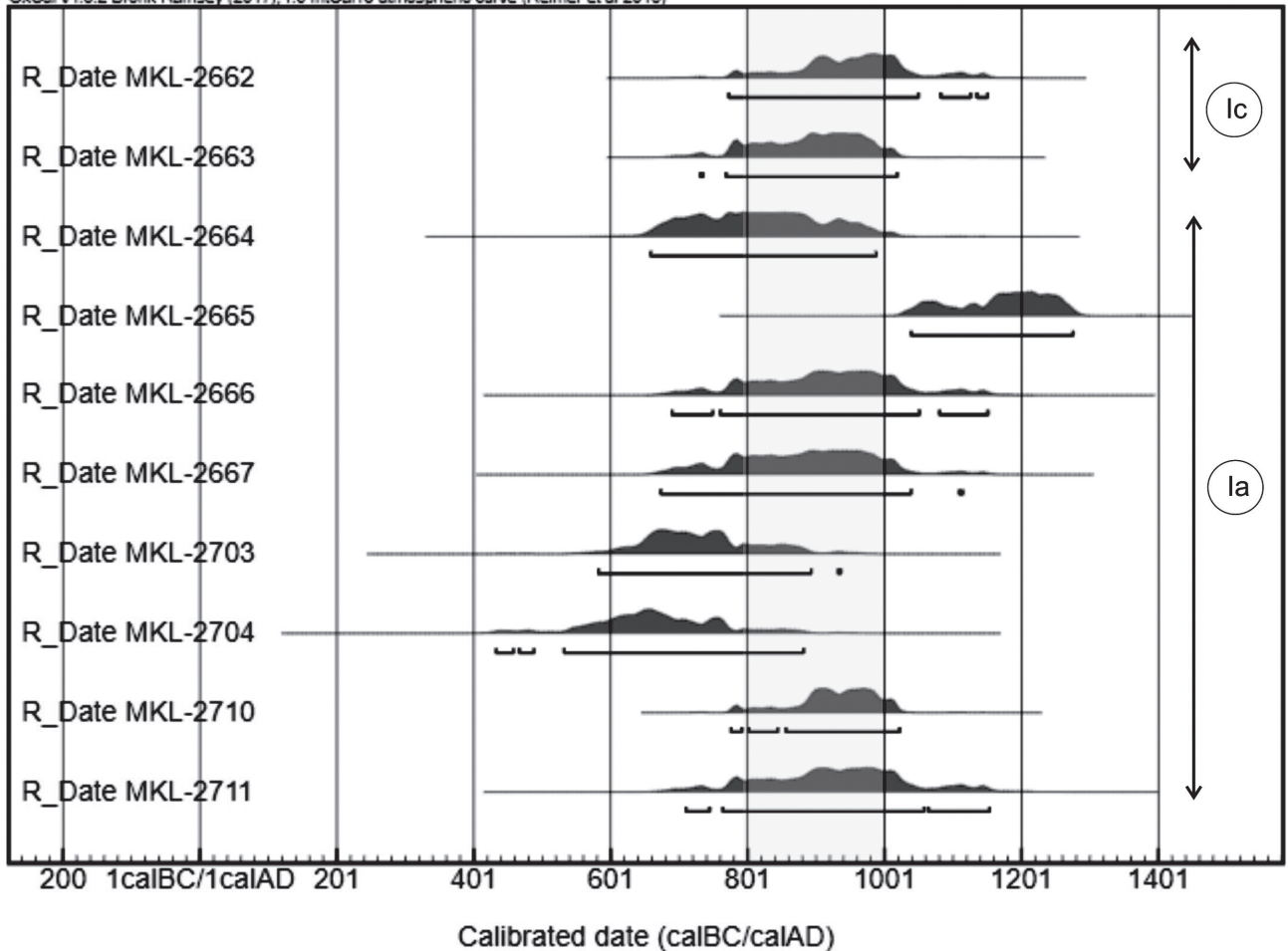
Objaśnienia: 1 – podłoże geologiczne; 2 – wał fazy Ia i Ib; 3 – warstwy z terenu majdanu, faza I; 4 – warstwa niwelacyjna (j.s. 1042,); 5 – wał fazy Ic; 6 – wał fazy IIa-IIc; 7 – warstwy majdanu, faza II; 8 – grób 1; 9 – konstrukcje drewniane; 10 – torf.

Fig. 3. Czermno. Site 1 – cross-section of the rampart excavated in 2014-2016, with phases Ia-Ic and IIa-IIc; prepared by T. Dzieńkowski; computer design by R. Ratajczak.

Explanations: 1 – subsoil level, 2 – embankment of the rampart Ia and Ib, 3 – stronghold's interior layers, phase I, 4 – levelling (s.u. 1042,); 5 – embankment of the rampart Ic, 6 – embankment of the rampart IIa-IIc, 7 – stronghold's interior layers, phase II, 8 – burial 1, 9 – wooden constructions, 10 – peat.

ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA
 MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

OxCal v4.3.2 Bronk Ramsey (2017); r5 IntCal13 atmospheric curve (Reimer et al 2013)

Ryc. 4. Czermno, grodzisko, stanowisko 1.

Wał Ia i Ic – wyniki datowań radiowęglowych (wg M. Krąpca); przygotował T. Dzieńkowski.

Fig. 4. Czermno, Stronghold, site 1.

Rampart Ia and Ic – results of radiocarbon datings (after M. Krąpiec); prepared by T. Dzieńkowski.

są serie datowań radiowęglowych z konstrukcji wału Ia i Ic oraz ze strefy przywałowej. Wyniki wskazują na ich budowę w 2. połowie lub pewniej w końcu X wieku i stosunkowo krótkie funkcjonowanie, do początków wieku XI. Byłyby to działania związane ze wzniesieniem wału Ia, Ib i Id oraz po krótkiej przerwie Ic, a następnie użytkowanie grodu do pierwszych dekad XI w., kiedy dokonano dalszej rozbudowy. Wydaje się, iż poza uwarunkowaniami politycznymi to wzrost liczby osad (o którym świadczą wyniki badań AZP i statystyka źródeł ruchomych) był głównym czynnikiem, który wymusił rozbudowę wału II i poszerzenie przestrzeni majdanu. Konstrukcje wzniesione od strony zewnętrznej zbudowano z drzew ściętych w początkach XI w. (dendrodata 1008 AD, po 1007 AD, po 1027 AD; ^{14}C – t.a.q. 1011 AD), a więc kolejną akcją budowlaną rozpoczęto najwcześniej w drugiej dekadzie XI w. Z kolei dendrodaty po 1030 AD, po 1050 AD uzyskane z wału II oraz data 1040 AD spoza grodu wskazują, iż pro-

beginnings remains key for the history of the complex; it is helped by series of radiocarbon dates obtained from rampart structures Ia and Ic as well as from the area adjacent to the rampart. The results indicate that they were built in the second half or, more probably, in the late tenth century and functioned for quite a short time, until the early eleventh century. This would have been activity related to erecting rampart Ia, Ib and Id and, after a short interlude, Ic, followed by the stronghold being used until the first decades of the eleventh century, when further expansion took place. It seems that apart from political conditions, the increased number of settlements (as evidenced by the Polish Archaeological Record project results and by statistics of portable sources) was the main factor which necessitated the expansion of rampart II and the area of the ward (majdan). The structures erected on the outside were constructed using trees felled in the early eleventh century (dendrodate AD 1008, after AD 1007, after AD 1027; ^{14}C – t.a.q.

ces budowy/przebudowy, czy napraw był rozciągnięty w czasie do połowy XI w.

Wał grodu w Czermnie wyróżniał się na tle innych założeń obronnych zróżnicowaną i rozbudowaną konstrukcją oraz bardzo dużymi parametrami. Zarówno wał I, jak i II wzniesiono w łączonych technikach z wykorzystaniem różnych elementów. Pod względem konstrukcji, jak i parametrów umocnienia nie mają bezpośrednich analogii w strefie pogranicza polsko-ruskiego.

Wydaje się, że kres funkcjonowania umocnień wiąże się z najazdem mongolskim. Nie chodzi jednak o wydarzenia z 1240 roku (kiedy to np. zniszczono Kijów), ale młodsze o ćwierć wieku. We wspomnianej już *Kronice halicko-wołyńskiej* czytamy (pod rokiem 1259 [6769]) jak wodzowie mongolscy wymuszali na władzach Rusi niszczenie grodów (np. Włodzimierz Wołyński), tak by mieć pewność, że nie staną się one bastionem rebeliantów walczących o wyrwanie Rusi z mongolskiego jarzma.

Kronika halicko-wołyńska nie wspomina w tym kontekście o Czermnie. W czasie badań na wale grodu odkryliśmy jednak pochówek mężczyzny i kilkuletniego dziecka. Zmarli zostali złożeni do grobu w latach 50-tych – 60-tych XIII wieku. Mężczyzna bez cienia wątpliwości został ścięty toporem (odwołujemy się do wyników analiz antropologicznych realizowanych przez zespół pod kierunkiem prof. Marty Krenz-Niedbała i prof. Krzysztofa Szostka). Wydaje się, że pochówek tych dwojga – umiejscowiony w wale grodu – wyznacza moment przekształcenia założenia obronnego w Czermnie w cmentarzysko. Być może punktem przełomowym był wspomniany nakaz niszczenia fortyfikacji z 1259 roku. Być może ostatnim obrońcą grodu w Czermnie był ów ścięty toporem i pochowany na wale mężczyzna...Być może.

Odpowiadając na postawione na początku tego rozdziału pytanie: kopać czy czytać, stwierdzić należy, iż nowych danych do dziejów grodu w Czermnie może dostarczyć przede wszystkim archeologia. Mamy nadzieję, że uda nam się kontynuować badania z lat 2014-2016.

1011 AD), which means that the second construction effort began in the second decade of the eleventh century at the earliest. Meanwhile, the dendrodates after AD 1030 and after AD 1050, obtained from rampart II, and the date AD 1040, obtained from outside the stronghold, indicate that the process of construction/reconstruction or repairs stretched until the mid-eleventh century.

The rampart of the Czermno stronghold stood out among other fortifications due to its diverse and complex structure and very large size. Both rampart I and II were built using mixed techniques and various elements. In terms of construction and dimensions, these fortifications do not have direct analogies in the Polish-Ruthenian borderland.

It seems that the fortifications stopped functioning because of a Mongolian invasion. However, we are not referring to the events of 1240 (when Kiev fell) but those a quarter of a century younger. The mentioned *Galician-Volhynian Chronicle* recorded (under the year 1259 [6769]) that Mongolian chieftains forced the Ruthenian authorities to destroy towns (e.g. Volhynian Vladimir) to make sure that they would not become bastions for the rebels fighting to free Rus' from the Mongolian yoke.

The Galician-Volhynian Chronicle does not mention Czermno in this context. However, during our excavations of the stronghold rampart we discovered the grave of a man and a young child, who were buried in the 1250s or 1260s. The man was, without a doubt, beheaded with an axe (this is based on the anthropological analyses carried out by the team led by Prof. Marta Krenz-Niedbała and Prof. Krzysztof Szostek). It seems that the burial of these two – located inside the rampart – marks the moment when the defensive settlement in Czermno was transformed into a cemetery. The turning point may have been the mentioned order to destroy fortifications, given in 1259. Perhaps the last defender of the stronghold in Czermno was this man, beheaded and buried inside the rampart....Perhaps

To answer the question posed at the beginning of this chapter, to dig or to read, it should be concluded that new data about the history of the stronghold in Czermno can be provided mainly by archaeology. We hope to continue the excavations carried out in 2014-2016.

Literatura

Dzieńkowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krąpiec M.

2020 *Digging the history: absolute chronology of the settlement complex at Czermno-Cherven' (eastern Poland): research status and perspectives*, *Sprawozdania Archeologiczne*, 72:2, s. 409-466.

Musin A., Wołoszyn M.

2017 *The birth of a myth: the first identification of Cherven' and description of the hillfort at Czermno and its hinterland in 19th century accounts = Narodziny mitu: pierwsza identyfikacja grodu Czerwień, opis grodziska w Czermnie i jego zaplecza w relacjach z XIX wieku*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, 3, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. I, s. 385-430.

Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K., Nosek E.M., Stępiński J., Florkiewicz I., Włodarczyk P.

2018 *Dying and Dating. A burial in the rampart of the stronghold in Czermno-Cherven' and its significance for the chronology of the Cherven' Towns*, [w:] J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kühtreiber, T. Kühtreiber, G. Scharrer-Liška, T. Vida (red.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Monographien 150, Mainz, vol. I, s. 459-480.

Bibliography

Dzieńkowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krąpiec M.

2020 *Digging the history: absolute chronology of the settlement complex at Czermno-Cherven' (eastern Poland): research status and perspectives*, *Sprawozdania Archeologiczne*, 72:2, p. 409-466.

Musin A., Wołoszyn M.

2017 *The birth of a myth: the first identification of Cherven' and description of the hillfort at Czermno and its hinterland in 19th century accounts = Narodziny mitu: pierwsza identyfikacja grodu Czerwień, opis grodziska w Czermnie i jego zaplecza w relacjach z XIX wieku*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, 3, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. I, p. 385-430.

Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K., Nosek E.M., Stępiński J., Florkiewicz I., Włodarczyk P.

2018 *Dying and Dating. A burial in the rampart of the stronghold in Czermno-Cherven' and its significance for the chronology of the Cherven' Towns*, [in:] J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kühtreiber, T. Kühtreiber, G. Scharrer-Liška, T. Vida (eds.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Monographien 150, Mainz, vol. I, p. 459-480.

Do Czerмна wierzchowcem czy łodzią? Badania paleośrodowiskowe na terenie zespołu grodowego w Czermnie

To Czermnno – on horseback or by boat? Paleoenvironmental studies in the stronghold complex in Czermnno

---

Radosław Dobrowolski, Jan Rodzik, Przemysław Mroczek, Piotr Zagórski, Krystyna Bałaga, Irka Hajdas

Środowisko naturalne miało znaczący wpływ na rozwój osadnictwa, dlatego jednym z ważniejszych elementów badań wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych pozostaje odtworzenie pierwotnych warunków paleośrodowiskowych. Z tych też względów zostały przeprowadzone badania przyrodnicze okolic Czerмна (Ryc. 1) wraz z próbą rekonstrukcji warunków naturalnych jakie występowały pomiędzy VI a XIII wiekiem. Prace zrealizował zespół specjalistów-paleogeografów (Jan Rodzik, Przemysław Mroczek, Piotr Zagórski, Krystyna Bałaga) pod kierunkiem Radosława Dobrowolskiego. W ramach badań wykonano kwerendę materiałów kartograficznych, rozpoznanie geologiczne, geomorfologiczne i gleboznawcze stanowiska i jego otoczenia, analizę sedymentologiczną oraz analizę geoprzestrzenną stanowiska za pomocą technik GPS i GIS. Szczególnie ważne były badania palinologiczne osadów biogenicznych pozyskanych z fosy i paleokoryta Huczwy, dla których wykonano serię datowań radiowęglowych (laboratorium ETH, Zurych [Irka Hajdas]).

Stanowisko w Czermnie położone jest (Ryc. 2) w obrębie wydzielonej przez A. Jahna Kotliny Tyszowieckiej, stanowiącej część mezoregionu Kotliny Hrubieszowskiej, którą Jerzy A. Kondracki zaliczył w fizycznogeograficznym podziale Polski do makroregionu Wyżyny Wołyńskiej. Zasadnicza część kompleksu grodowego w Czermnie ulokowana jest w widłach Huczwy i jej lewobrzeźnego dopływu – Sieniochy – w centrum Kotliny Tyszowieckiej. Jest to obniżenie wypreparowane w miękkich skałach węglanowych górnej kredy, marglach i kredzie piszącej. Kompleks osadniczy w Czermnie położony jest na wysokości 192-196 m n.p.m., na plejstocenijskim stożku Sieniochy. Miejsce to było naturalnie predysponowane do budowy obronnego zespołu osadniczego. Gród i przylegające podgrodzia usytuowano na izolowanych wzniesieniach nadzalewowej

The natural environment had a significant impact on settlement development, which is why reconstructing the original paleoenvironmental conditions is one of the most important elements of studying early medieval archaeological sites. Accordingly, an environmental study of the vicinity of Czermnno was conducted, including an attempt to reconstruct its natural conditions between the sixth and the thirteenth century (Fig. 1). The work was completed by a team of palaeogeographers (Jan Rodzik, Przemysław Mroczek, Piotr Zagórski, Krystyna Bałaga) led by Radosław Dobrowolski. As part of the study, a query of cartographic materials was conducted, along with geological, geomorphological and soil surveys of the site and its surroundings as well as sedimentological and geospatial analyses of the site using GPS and GIS techniques. Particularly important were palynological studies of biogenic sediments collected from the moat and from the palaeochannel of the Huczwa River, for which a series of radiocarbon dates were obtained (ETH Laboratory, Zurich [Irka Hajdas]).

The site in Czermnno is located (Fig. 2) in the Tyszowce Basin, delineated by A. Jahn, which is part of the mesoregion of the Hrubieszów Basin, included in Jerzy A. Kondracki's physico-geographical division of Poland in the macroregion of the Volhynian Upland. The main part of the stronghold complex in Czermnno is located at the confluence of the Huczwa and its left tributary, the Sieniocha, in the centre of the Tyszowce Basin. It is a depression, eroded into soft carbonate rocks from the Upper Cretaceous: marls and chalk. The settlement complex in Czermnno is located at 192–196 metres above sea-level, in the Pleistocene alluvial fan of the Sieniocha. This place lent itself naturally to constructing a defensive settlement complex. The stronghold and the adjacent suburbia were situated on the isolated fluvial terraces on the surface of the alluvial fan, and the de-

powierzchni stożka, zaś rozdzielające je obniżenia/koryta pogłębiono, wyznaczając im funkcję fos. Z materiału wydobytego z fos usypano obwałowanie grodu, położonego na najbardziej wysuniętym wzniesieniu, będącym cyplem terasy nadzalewowej.

Główne wnioski wynikające z przeprowadzonych badań środowiskowych wskazują, że okres wzmożonej aktywności osadniczej w średniowieczu rozpoczął się w rejonie stanowiska w VII-VIII wieku, kiedy klimat był stosunkowo zimny i suchy, zaś w jego sąsiedztwie dominowały zbiorowiska borowe na siedliskach piaszczystych. Intensywne przekształcenia krajobrazu naturalnego przez człowieka zostały przeprowadzone na dużą skalę w ciągu kolejnych stuleci. Była to znacząca niwelacja terenu, reorganizacja odwodnienia, budowa kolejnych fos, wałów i dróg o drewnianej nawierzchni zrębowej. Wpływ człowieka na środowisko był szczególnie intensywny, na co wskazują wiarygodne dane multi-proxy (m.in. wzrost udziału roślin uprawnych i ruderalnych, dwie wyraźne fazy wycinki dębów), w połowie IX wieku, pod koniec X i na przełomie

pressions/channels separating them were deepened and given the function of moats. The material obtained during moat construction was used to build the stronghold ramparts, situated on the most northernmost elevation, which was the head of the fluvial terrace.

The main conclusions drawn from the conducted environmental studies indicate that the period of increased settlement activity in the Middle Ages started in the region of the site between the seventh and the eighth century, when the climate was relatively cold and dry, and its vicinity was dominated by coniferous forest communities in sandy habitat areas. Intensive transformations of the natural landscape were carried out on a large scale in the course of the next centuries. They included land levelling, reorganising drainage, building more moats, ramparts and log roads (Figs. 3-4). Human impact on the natural environment was especially intensive, as evidenced by reliable multi-proxy data (e.g. increased percentage of cultivated and ruderal plants, two clear phases of oak felling), in the mid-ninth century, in the late tenth and early eleventh century and

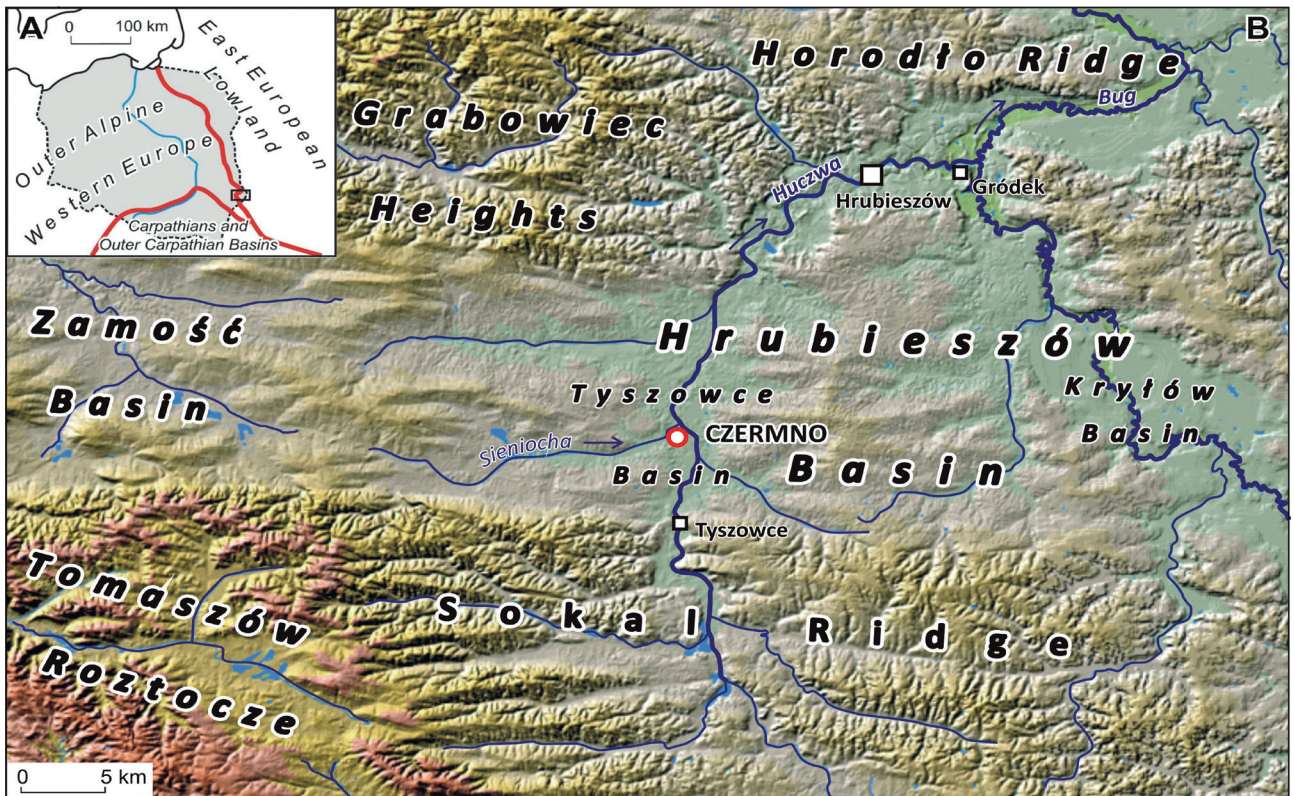

Ryc. 1. Badania paleośrodowiskowe w Czermnie; fot. P. Zagórski oraz I. Florkiewicz.

a – wiosna 2013. Pierwsze odwierty realizowane przez zespół geografów. Na zdjęciu widoczni Radosław Dobrowolski oraz Jan Rodzik; b – wrzesień 2014. Przemysław Mroczek pobiera próby do badań gleboznawczych.

Fig. 1. Paleoenvironmental studies in Czermno; photo by P. Zagórski and I. Florkiewicz.

a – the spring of 2013. The first drilling carried out by the team of geographers. The photo depicts: Radosław Dobrowolski and Jan Rodzik; b – Czermno, september 2014. Przemysław Mroczek is collecting the samples for pedological analysis.

Ryc. 2. Lokalizacja zespołu osadniczego w Czerminie na tle mega- i mezoregionów (polskie nazwy megaregionów widocznych na mapie: Pozaalpejska Europa Zachodnia, nizina Europa Wschodnia; polskie nazwy mezoregionów widocznych na mapie: Działy Grabowieckie, Grzęda Horodelska, Grzęda Sokalska, Kotlina Hrubieszowska, Kotlina Kryłowska, Padół Zamojski, Roztocze Tomaszowskie); obróbka komputerowa P. Mroczek.

A – megaregiony europejskie według J. Kondrackiego; B – mezoregiony według J. Kondrackiego i subregiony wydzielone przez A. Jahn, przedstawione na tle mapy L. Gawrysiaka.

Fig. 2. Location of Czermino settlement complex on the background of mega- and mesoregions; computer design by P. Mroczek. A – European mega-regions according to J. Kondracki; B – mesoregions according to J. Kondracki, and sub-regions distinguished by A. Jahn, depicted on a DEM model prepared by L. Gawrysiak.

XI wieku, a także w drugiej połowie XII wieku. Wszystkie główne fazy osadnicze związane były ze stosunkowo ciepłym i wilgotnym klimatem.

W świetle analiz środowiskowych stwierdzić można, że wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie został zlokalizowany w dogodnym miejscu pod względem ukształtowania powierzchni, obronności oraz komunikacji i transportu (Ryc. 3-4). Gród i podgrodzia posadowiono na izolowanych wyniesieniach terasy nadzalewowej, pooddzielanych przez paleokoryta Sieniochy w obrębie jej stożka. Obszar ten przystosowano do osadnictwa, pogłębiając paleokoryta i sypiąc wały pod umocnienia obronne oraz plantując teren pod zabudowę. Zarówno w bezpośrednim sąsiedztwie, jak i w dalszej okolicy istniały dogodne warunki do rozwoju rolnictwa. W mało urzeźbionym terenie na stosunkowo lekkich, ale żyznych glebach możliwa była uprawa zbóż oraz hodowla na rozległych obszarach łąkowych. W pobliżu znajdowały się, dostarczające budulca, lasy o odpowiednim składzie gatunkowym.

in the second half of the twelfth century. All the main settlement stages were linked to the relatively warm and rainy climate.

In the light of the environmental analyses, it can be concluded that the early medieval settlement complex in Czermino was built in a convenient location in terms of landforms, defensibility, communications and transport. The stronghold and its suburbia were situated on isolated elevations of the fluvial terrace, separated by the palaeochannels of the Sieniocha river within its alluvial fan. The area was made suitable for settlement by deepening the palaeochannels and constructing earthen ramparts on which defensive structures were raised and by levelling buildable areas. Both in the immediate vicinity and further away, there were suitable conditions for developing agriculture. The rather flat terrain with relatively light but fertile soil lent itself to growing cereals and to farming animals on its vast meadowland. Nearby, there were forests with the right tree species composition to provide building material.

Położenie zespołu osadniczego w równoleżnikowym ciągu obniżen strukturalnych stwarzało dogodne warunki komunikacyjne o międzynarodowym zasięgu, pomiędzy Rusią Kijowską, a Polską Piastów. Przepływająca przez Czermno Huczwa uchodzi do Bugu w Gródku koło Hrubieszowa. Rzeka, obecnie skanalizowana, ma średni przepływ wynoszący ponad 4 m/s przy ujściu oraz 2-3 m/s w rejonie Czermna, jednak czytelne są ślady meandrów. W średniowieczu rzeka była zapewne dłuższa i głębsza, spadek jej był mniejszy, nurt wolniejszy, zaś przepływy bardziej wyrównane, co umożliwiało transport pni drzew i płaskodennych łodzi z towarem.

Literatura

Dobrowolski R., Rodzik J., J., Mroczek P., Zagórski P., Bałaga K., Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Hajdas I., Fedorowicz S.

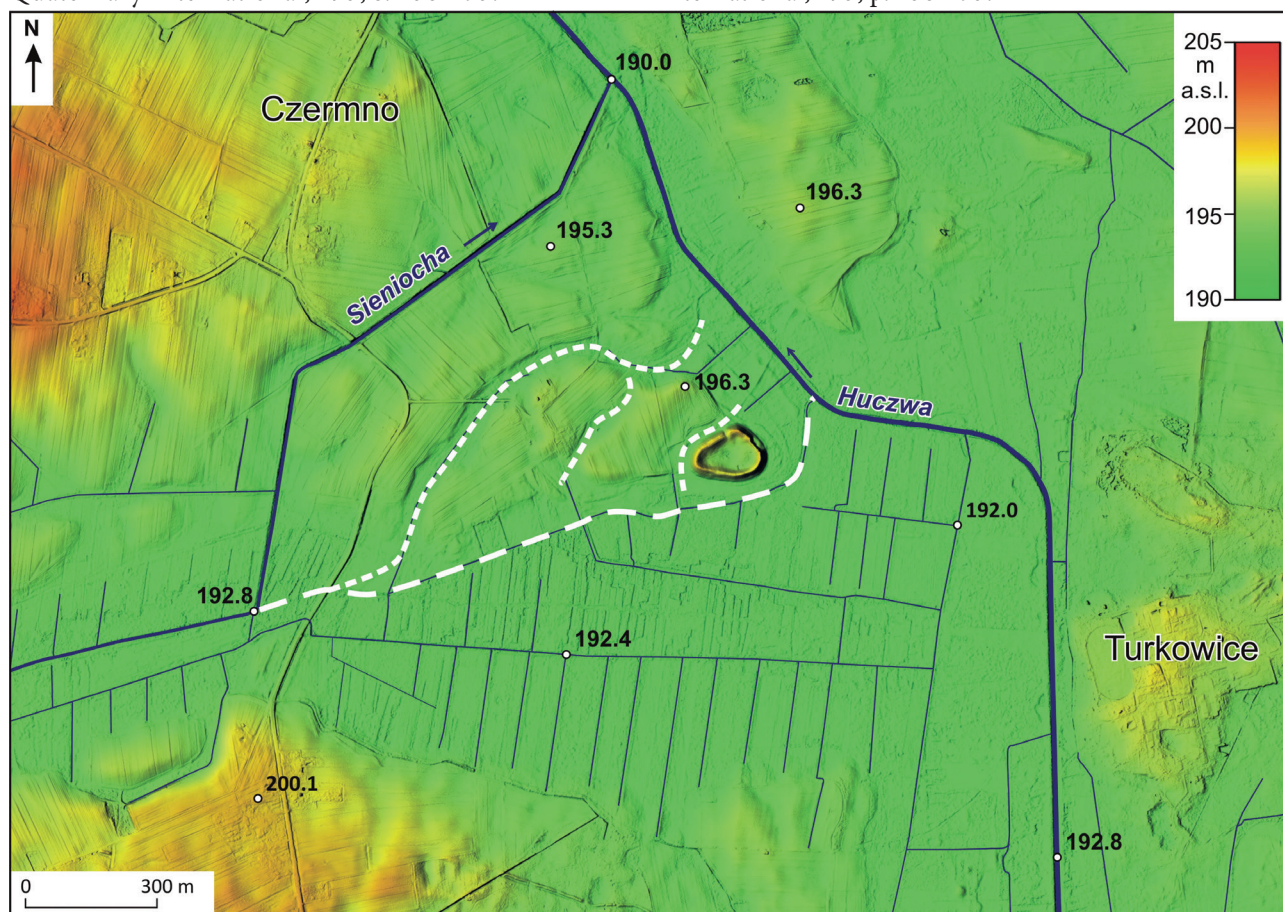
2018 *Environmental conditions of settlement in the vicinity of the medieval capital of Cherven Towns (Czermno site, Hrubieszow Basin, Eastern Poland)*, *Quaternary International*, 493, s. 258-273.

The location of the settlement complex in the parallel course of structural depressions created favourable conditions in terms of international communication routes between Kievan Rus' and the Piasts' Poland. The Huczwa River, flowing through Czermno, empties into the Bug River in Gródek near Hrubieszów. The river, which is engineered at present, has the average flow of over 4 m/s at the mouth and 2-3 m/s near Czermno, but traces of meanders are identifiable. In the Middle Ages, the river was most likely longer and deeper, its drop smaller and its current slower, while flow rates were more even, making it possible to float tree trunks and flat-bottomed boats carrying commodities.

Bibliography

Dobrowolski R., Rodzik J., Mroczek P., Zagórski P., Bałaga K., Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Hajdas I., Fedorowicz S.

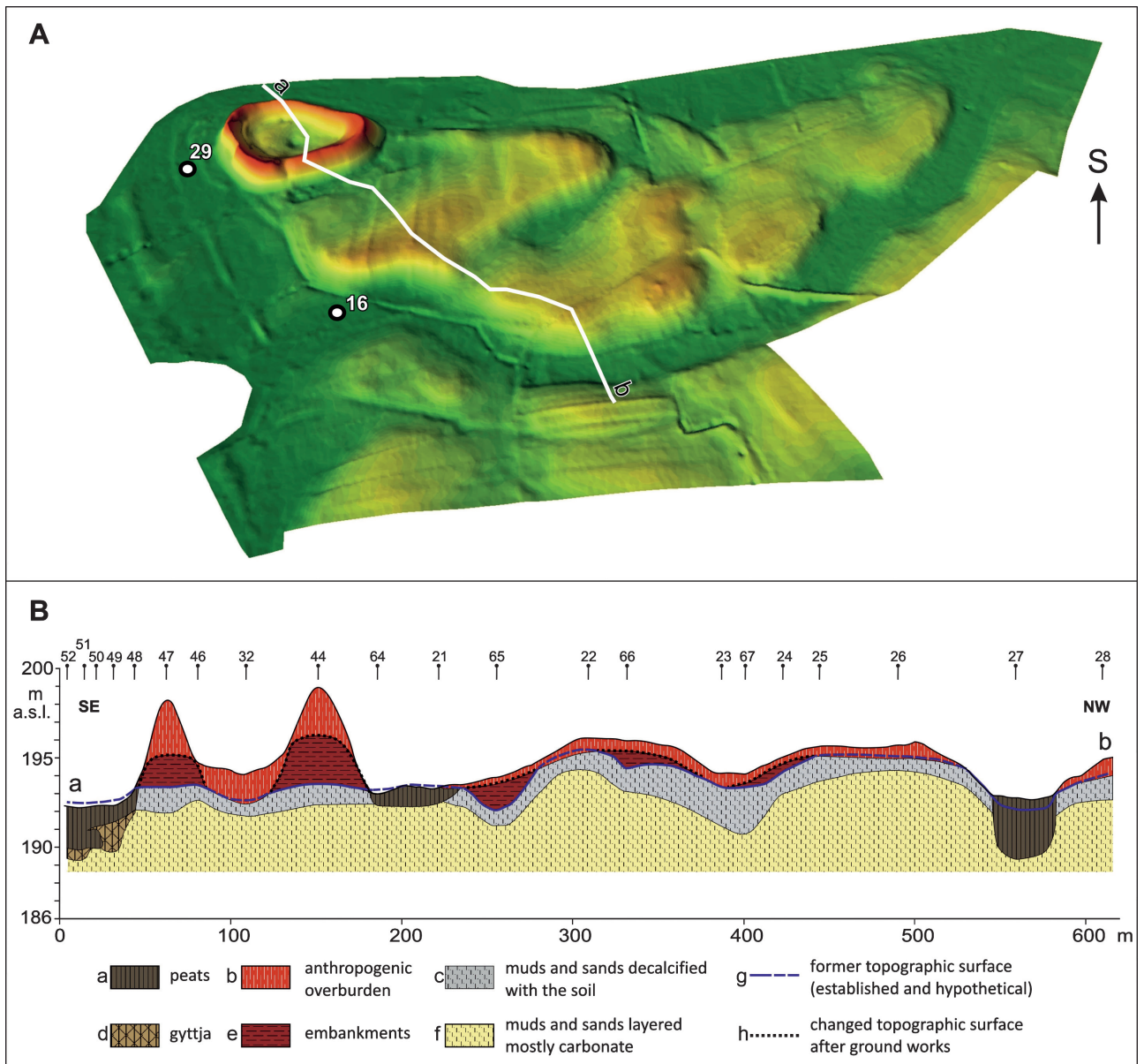
2018 *Environmental conditions of settlement in the vicinity of the medieval capital of Cherven Towns (Czermno site, Hrubieszow Basin, Eastern Poland)*, *Quaternary International*, 493, p. 258-273.

Ryc. 3. Położenie grodziska w Czermnie na tle hipsometrycznego modelu rzeźby (dane LIDAR, zasoby Głównego Geodety Kraju) oraz współczesnej (niebieskie linie ciągłe) i dawnej (białe linie przerywane) sieci rzecznej; obróbka komputerowa P. Zagórski.

Fig. 3. The location of the settlements in Czermno on the background of hypsometric model of the land relief (LIDAR data, resources of the Surveyor General of Poland) and contemporary (solid dark blue lines) and former (white dashed lines) river network; computer design by P. Zagórski.

ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA
 MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

Ryc. 4. Ukształtowanie powierzchni zespołu osadniczego w Czermnie; obróbka komputerowa P. Zagórski i P. Mroczek. A – model 3D wygenerowany z pomiarów GPS z lokalizacją przekroju (a-b) i profili analizowanych palinologicznie oraz datowanych ¹⁴C (numery 16, 29); B – reprezentatywny przekrój osadowo-glebowy.

1 – grodzisko; a – torfy; b – warstwa kulturowa; c – odwapnione mułki i piaski (poziomy glebowe); d – gyttja; e – nasypy; f – warstwowane mułki i piaski w przewodze węglanowe; g – zrekonstruowana dawna powierzchnia topograficzna (ustalona i hipotetyczna); h – zmiany ukształtowania terenu wskutek prac ziemnych.

Fig. 4. The relief of the settlement complex in Czermno; computer design by P. Zagórski and P. Mroczek.

A – 3D model generated from GPS measurements with the location of the cross-section (a-b) and the palynological and ¹⁴C dated sections (no. 16, 29); B – a representative sediment-soil cross-section.

a – peats; b – anthropogenic overburden; c – muds and sands decalcified with the soil; d – gyttja; e – embankments; f – muds and sands layered mostly carbonate; g – former topographic surface (established and hypothetical); h – changed topographic surface after ground works.

Czym się zdobiono, czyli bransolety szklane

What ornaments were worn – glass bangles

Sylwia Wajda, Marcin Wołoszyn, Iwona Florkiewicz, Stephen William Merkel,
Barbara Wagner, Beata Marciniak-Maliszewska

Podczas badań archeologicznych prowadzonych na grodzisku w Czermnie odnaleziono kilkadziesiąt fragmentów szklanych bransolet. Te bardzo efektowne ozdoby kobiecego stroju wykonano z masy szklanej o różnych barwach: żółtej, fioletowej, niebieskiej i ciemnozielonej (Ryc. 1). Aby ustalić według jakich receptur wytopiono szkło, z którego uformowane zostały ozdoby, oraz wskazać miejsca, gdzie pobrano składniki do jego wytopu, wykonano analizy składu pierwiastkowego zabytków oraz badania stosunku izotopów ołowiu, strontu i neodymu.

Badania przeprowadzono w Warszawie (w Centrum Nauk Biologiczno-Chemicznych Uniwersytetu Warszawskiego metodą LA-ICP-MS – Laser Ablation Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry/spektrometria mas z jonizacją próbki w plazmie indukcyjnie sprzężonej po ablacji laserowej; por. [Ryc. 1.1-8: a, b]; a także w Laboratorium Mikroskopii Elektronowej, Mikroanalizy i Dyfrakcji Rentgenowskiej Wydziału Geologii Uniwersytetu Warszawskiego, metodą EMPA [Electron Probe Microanalysis] [por. Ryc. 1.1-8: c]) oraz w Bochum (Deutsches Bergbau-Museum Bochum – Leibniz Research Museum for Geo-resources [DBM] – analizy stosunków izotopów ołowiu [Ryc. 4]) i w Amsterdamie (Vrije Universiteit Amsterdam [analizy stosunków izotopów strontu i neodymu])¹.

We wczesnym średniowieczu, aby uzyskać masę szklaną, mieszano piasek z różnymi surowcami, które miały m.in. obniżyć temperaturę topnienia krzemionki zawartej w piasku oraz nadać szkłu odpowiednią barwę i przezroczystość. W zależności od regionu, tradycji i dostępności komponentów, szkło wytapiano mieszając piasek z glejtą ołowiową, popiołem roślinnym (drzew bukowych, roślin słonolubnych) czy sodą mineralną (Ryc. 2-3). Do wyrobu bransolet z Czerмна użyto kilku receptur. Większość wy-

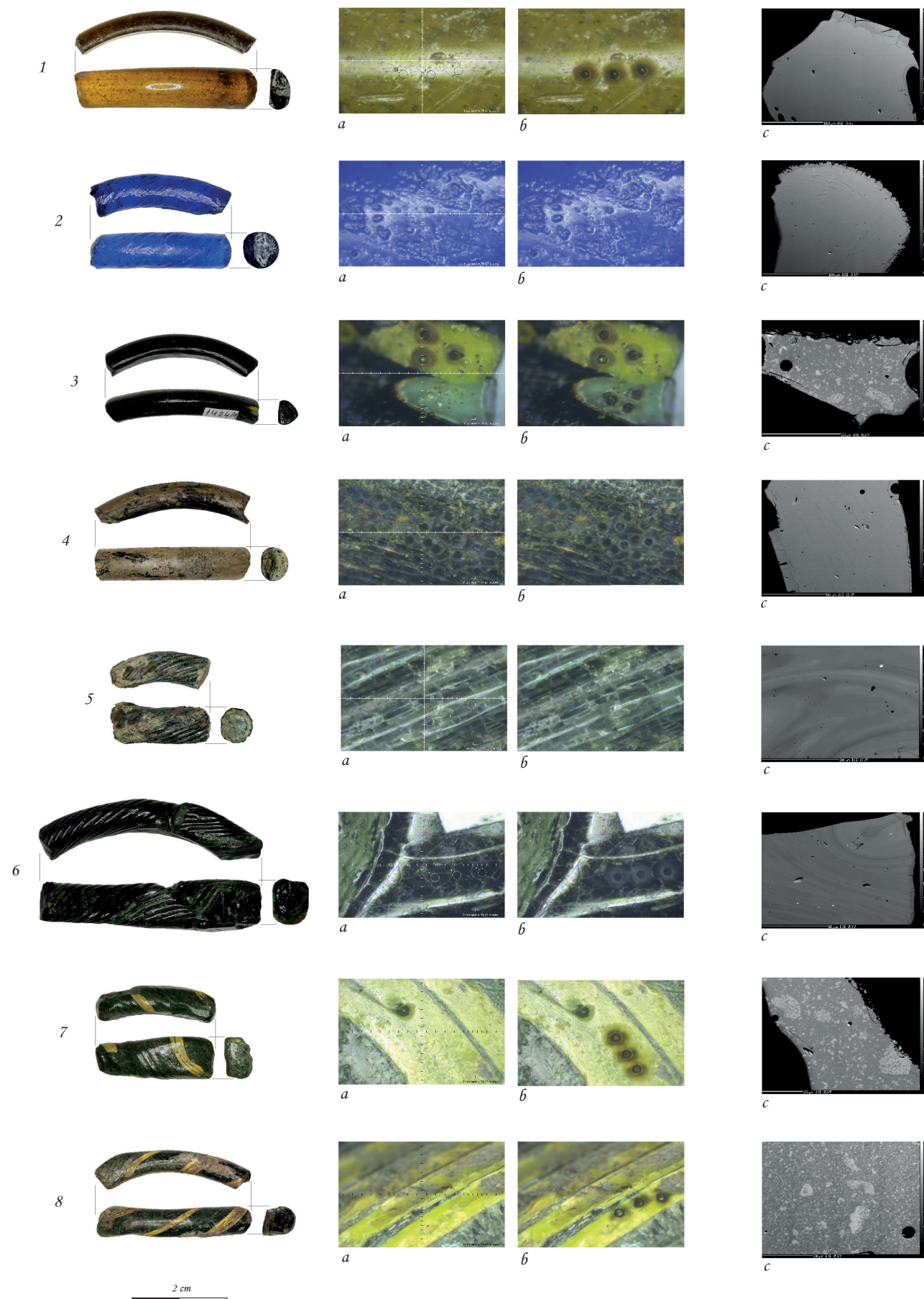
Several dozen fragments of glass bangles were found during archaeological excavations carried out in the stronghold in Czermnno. These very attractive adornments of female dress were made of glass of various colours: yellow, purple, blue and dark green (Fig. 1). To determine what recipes were followed to produce the glass from which the glass items were made, and to establish the places where ingredients were mined, analyses of the elemental composition of the finds were conducted, along with tests of the content of isotopes of lead, strontium and neodymium.

The research was carried out in Warsaw (at the Center for Biological and Chemical Sciences of the University of Warsaw using the LA-ICP-MS method – Laser Ablation Inductively Coupled Plasma Mass [Fig. 1.1-8: a, b]; and also in the Laboratory of Electron Microscopy, Microanalysis and X-Ray Diffraction of the Faculty of Geology of the University of Warsaw, EMPA method [Electron Probe Microanalysis]; [Fig. 1.1-8: c]) and in Bochum (Deutsches Bergbau-Museum Bochum-Leibniz Research Museum for Geo-resources [DBM] - isotope ratio analysis lead [Fig. 4]) and in Amsterdam (Vrije Universiteit Amsterdam [analysis of strontium and neodymium isotope ratios])¹.

In the Early Middle Ages, to obtain mass glass, sand was mixed with various ingredients which e.g. lowered the temperature of melting the silica contained in the sand and to give the glass the right colour and transparency. Depending on the region, tradition and availability of ingredients, glass was produced by mixing sand with lead (II) oxide, plant ash (from beech trees or halophytic plants) or mineral soda (Figs. 2-3). Several recipes were used to produce the bangles from Czermnno. Most of them were made

1 Badania zrealizował prof. Gareth R. Davies (w niniejszym eseju nie przedstawiano wyników badań z Amsterdamu).

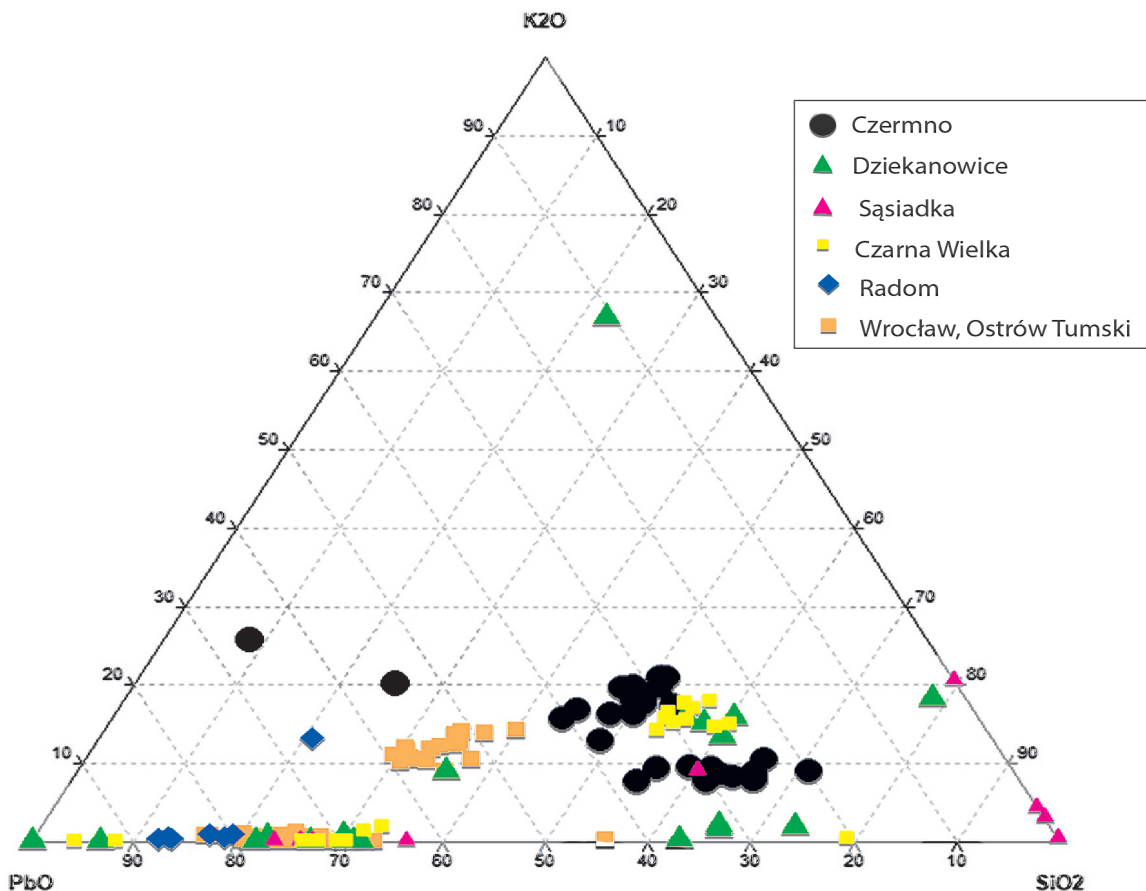
1 The research was carried out by Professor Gareth R. Davies (this essay does not present the research results from Amsterdam).

ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

Ryc. 1. Szklane bransolety z Czeramna i wyniki wybranych analiz (a-c); fot. S. Wajda, B. Wagner i B. Marciniak-Maliszewska. a-b – zdjęcia mikroskopowe powierzchni badanych szkieł przed i po analizie (ablacji); c – obrazy BSE szkieł z Czeramna analizowanych metodą EMPA (Electron Probe Microanalysis). Miejsca, w których przeprowadzono analizy dokumentowano jako obrazy BSE (backscattered electrons). Obrazy takie ukazują zróżnicowanie w składzie chemicznym próbki, bo jądra pierwiastków o wysokiej liczbie atomowej rozpraszają wstecznie więcej elektronów i odwzorowane są jako jaśniejsze obszary. 1.3c, 1.7c, 1.8c – obrazy BSE szkła ornamentu bransolet, wykonane z żółtego, opakowego szkła. Widoczne na zdjęciu jasne inkluzje to związki cyny (SnO_2), które były środkiem barwiącym i mącąszym szkło; 1.1-2, 1.4-6 – obrazy BSE trzonów bransolet. Jaśniejsze i ciemniejsze smugi powstały w skutek niedokładnego wymieszania masy szklanej. Smugi jasne mają zwiększoną koncentrację związków ołowiu (PbO). Jasne punkty to inkluzje nieprzetopionego ołowiu (Ryc. 1.5-6).

Fig. 1. Glass bangles from Czeramna and results of selected analyses (a-c); photo S. Wajda, B. Wagner and B. Marciniak-Maliszewska. a-b – microscopic images of the surface of examined glasses before and after analysis (ablation); c – BSE images of glass from Czeramna analysed by EMPA (Electron Probe Microanalysis). Places where analyses were carried out were documented as BSE images (backscattered electrons). Such images show differences in chemical composition of the sample, because nuclei of elements with high atomic number scatter back more electrons and are reflected as brighter areas. 1.3c, 1.7c, 1.8c – BSE glass images of bracelet ornaments, made from yellow opaque glass. The bright inclusions visible in the image are tin compounds (SnO_2), which were a colouring and opacifying ingredient in the glass; 1.1-2, 1.4-6 – BSE images of bracelet bodies. The lighter and darker streaks were caused by inaccurate mixing of the glass mass. The light streaks have an increased concentration of lead compounds (PbO). The bright points are inclusions of unmelted lead (Fig. 1.5-6).

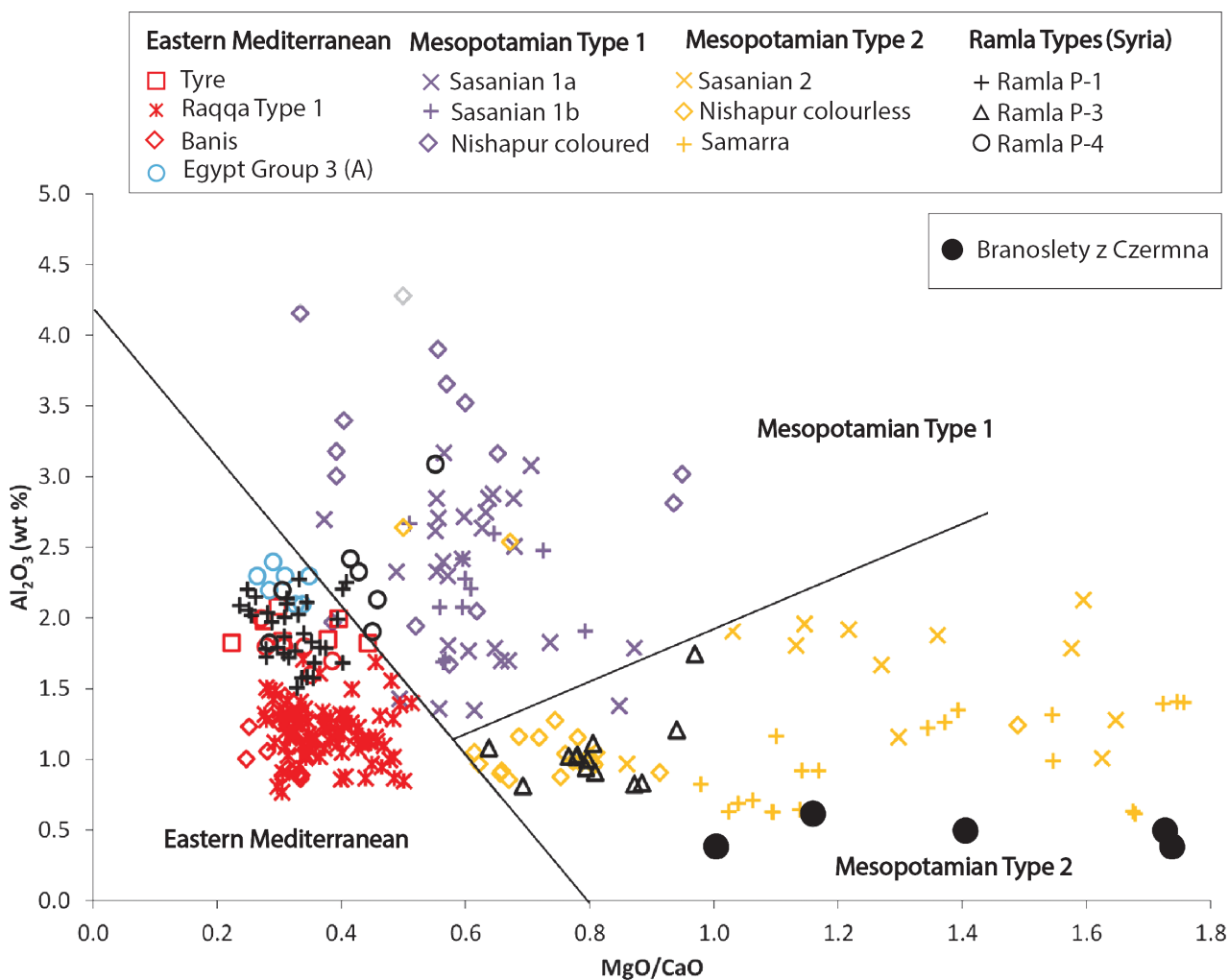

Ryc. 2. Wykres PbO , SiO_2 i K_2O dla szkieł ołowiowych z Czeramna na tle innych wyników szkieł o podobnej recepturze z terenu ziem Polski; opracowała S. Wajda.

Fig. 2. Plot of PbO , SiO_2 and K_2O for lead glasses from Czeramna against other results of glasses of similar recipe from the territory of Poland; prepared by S. Wajda.

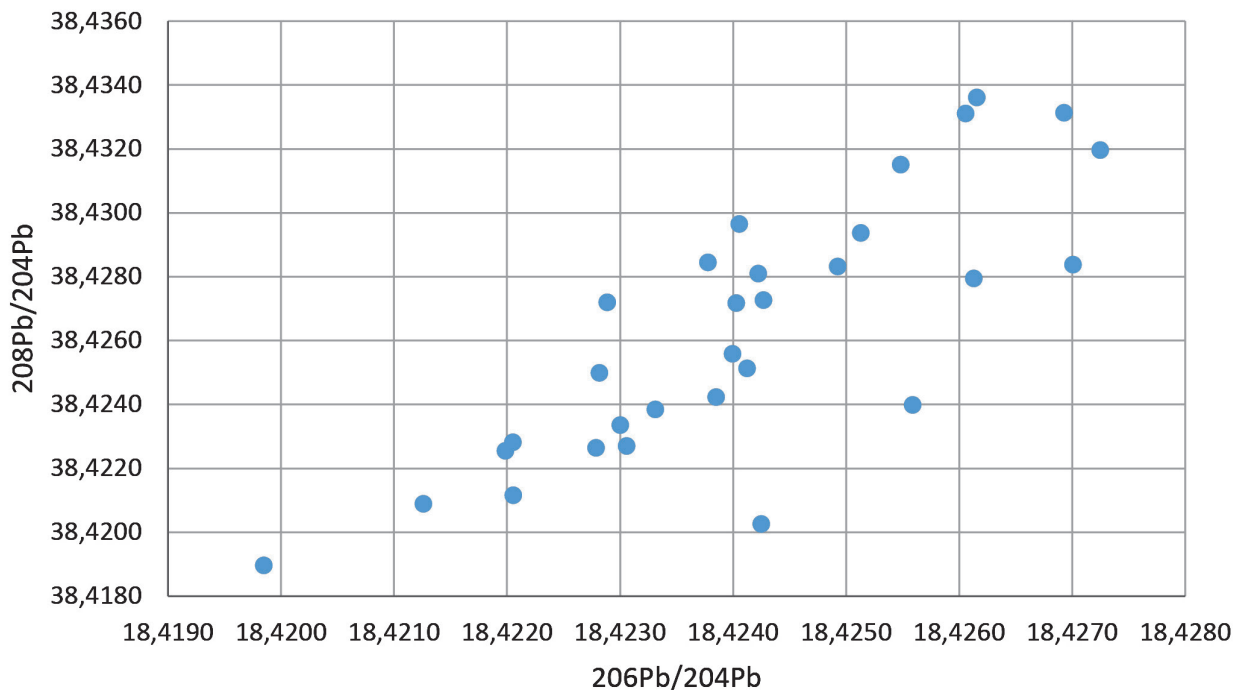
konana została ze szkła ołowiowego z dodatkiem popiołu roślinnego. Kilka egzemplarzy uformowano ze szkła sodowego, wytopionego z użyciem natronu lub sody o roślinnym pochodzeniu. Szkła sodowe o podobnym składzie chemicznym produkowane były na terenie Egiptu (natronowe) i wybrzeżach Lewantu (szkła sodowe popiołowe). W przypadku szkieł ołowiowych, ich formuła była szeroko rozpowszechniona w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej. Na Rusi bransolety stanowiły bardzo popularną ozdobę kobiecego (i być może dziecięcego) stroju. Analizy zabytków z tamtych terenów potwierdzają, że większość wytwarzano właśnie według takiego przepisu. Podczas rozważań na temat kierunków pochodzenia badanych ozdób należy jednak pamiętać, że we wczesnym średniowieczu produkcja szkieł odbywała się na masową skalę, szczególnie w rejonie basenu Morza Śródziemnego. Znajdźiska pieców szklarskich w dzisiejszym Izraelu

from lead glass mixed with plant ash. A few specimens were formed from soda glass, melted using natron or ash soda. Soda glasses of similar composition were produced in Egypt (natron) and on the coastline of the Levant (ash soda glass). In the case of lead glasses, the recipe was widely known in East Central and Eastern Europe. In Rus', bangles were very popular adornments of female (and perhaps children's) dress. Analyses of finds from Ruthenian territories confirm that most of them were produced using this particular recipe. When tracing the provenance of the analysed artefacts we should, however, remember that in the Early Middle Ages glass was mass produced, especially in the Mediterranean. Glass furnace found in what is now Israel or Syria evidence that molten glass was produced there and distributed to other glass workshops, which manufactured only glass artefacts. The nearest

Ryc. 3. Stosunek głównych składników szklotwórczych (Al_2O_3 do MgO/CaO) zidentyfikowanych grup szkieł sodowych do szkieł bransolet z Czermna (Phelps 2018); opracowała S. Wajda.

Fig. 3. Plot of the principal components of glass (Al_2O_3 do MgO/CaO) comparing the identified groups of soda ash glass against glasses from Czermno (after Phelps 2018); prepared by S. Wajda.

Ryc. 4. Wykres punktowy ukazujący stosunek izotopów ołowiu 208Pb/204Pb do 206Pb/204Pb; opracowała S. Wajda.
Fig. 4. Scatter plot relating the isotope ratio of 208Pb/204Pb to 206Pb/204Pb; prepared by S. Wajda.

czy Syrii poświadczają, że wytapiano tam masę szklaną, która była następnie rozprowadzana do innych pracowni szklarskich, w których wytwarzane były już tylko szklane przedmioty. Najbliższymi ośrodkami, w których produkowano bransolety były Kijów, Nowogród i Smoleńsk. Przypuszczalnie do tych ośrodków sprowadzono gotowe bryły szkła, z których wytwarzano ozdoby na miejscu. Być może część z badanych znalezisk wykonana została w pracowniach bizantyńskich. Znaleziska takich ozdób z terenów dzisiejszej Bułgarii i Rumuni dowodzą, że również na terenie Cesarstwa były to popularne ozdoby.

Literatura

Informacje o publikacji bransolet z Czerwna będą dostępne na stronie <https://grodytzerwienskie.pl/publikacje/>

centres that produced bracelets were Kiev, Novgorod and Smolensk.

Probably chunks of glass were brought to these centres, from which bangles were produced on site. It is possible that some of the finds examined were made in Byzantine glassmaking workshops. Finds of such adornments on the territories of present-day Bulgaria and Romania show that they were popular accessories also in the Byzantine Empire.

Bibliography

Information about the publication on the glass bangles from Czerwno will be available on the website <https://grodytzerwienskie.pl/publikacje/>

Nie tylko wojowie, czyli plomby typu drohiczyńskiego

Not only knights – Drohiczyn-type small lead seals

Iwona Florkiewicz

Wśród zabytków odkrytych w Czermnie wyróżniającą się kategorią są plomby typu drohiczyńskiego. Zbiór ten liczy 1085 artefaktów i jest obecnie najliczniejszą kolekcją zabytków sfragistyki nie tylko nad środkowym Bugiem, rejonem, który stanowił w średniowieczu pogranicze Polski i Rusi, ale też na obszarze całej Polski. Z Czerмна znamy także serię pieczęci wybijanych przez ruskich książąt.

Określenie plomb jako „drohiczyńskie”, pochodzi od nazwy grodu Drohiczyn nad Bugiem (dzisiejsze woj. podlaskie), gdzie w 1864 r. dokonano ich pierwszych odkryć. Obecnie analogiczne plomby znane są także z wielu innych stanowisk Europy Wschodniej oraz Polski (w katalogu P.G. Gajdukowa z 2019 wyliczono 30 000 tego typu zabytków).

Plomby postrzegane były jako znaki pogańskich bogów, pieczęcie przy jaćwieskich dokumentach czy też znaki targowe przywieszane do towarów. Wiąże się je także z tzw. pieniądzem futerkowym. Do takiej interpretacji przyczyniła się relacja Abū Hāmid al-Gharnatiego, podróżnika arabskiego, który w połowie XII w. odwiedził Kijów. Wspomina on o używaniu znaków wyciskanych w ołowiu który oznaczał określoną ilość skórek, używanych jako środek płatniczy. Z kolei niektórzy badacze uważają, że tego typu przedmioty ołowiane (zwłaszcza pieczęcie) były wykorzystywane nie tylko jako znaki targowe czy znaki potwierdzające wartość nominalną płacideł ze skórek zwierząt futerkowych, ale mogły również służyć jako uwierzytelnienie dokumentów i pism książęcych.

Plomby są to niewielkie krążki ołowiu, najczęściej o nieregularnej lub w przybliżeniu owalnej formie (rzadziej prostokątne), zawierające różnego rodzaju przedstawienia, które znajdują się zarówno na awersie, jak i rewersie. Mnogość wyobrażeń powoduje, że można je

An outstanding category of finds discovered in Czerмна are Drohiczyn-type small lead seals. The collection contains 1,085 artefacts; it is at present the largest collection of sigillographic artefacts not only in the Middle Bug region (which was the Polish-Rus' borderland in the Middle Ages) but on the whole territory of Poland. We also know a series of seals minted by Ruthenian princes, found in Czerмна.

The term “Drohiczyn-type” is derived from the name of the stronghold of Drohiczyn on the Bug River (in present-day Podlasie Voivodeship), where the first seals of this kind were discovered in 1864. Nowadays, analogous small seals are known from many other sites in Eastern Europe and Poland (the P.G. Gaidukov catalogue from 2019 names 30,000 artefacts of this kind).

Small lead seals have been interpreted as symbols of pagan deities, seals attached to Yotvingian documents or trade marks affixed to commodities. They have also been associated with so-called fur money. The account of Abū Hāmid al-Gharnati, an Arab traveller who visited Kiev in the mid-twelfth century, contributed to this interpretation. He mentions symbols stamped onto lead being which meant a certain number of skins to be used as currency. Some researchers believe that this kind of lead objects (especially seals) were used not only as trade marks or symbols confirming the nominal value of commodity money in the form of pelts, but that they could also have been used as a means of authenticating documents and princes' letters.

Small lead seals are little lead discs, usually irregularly-shaped or oval (more rarely rectangular) bearing various images, which are pressed both on the obverse and the reverse. The multitude of these images means that they can be categorised. The lead seals found

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Tabl. 1. Przykładowe plomby typu drohiczyńskiego z Czerмна; fot. B. Polit.

1 – z wizerunkiem świętego; 2 – z wyobrażeniem kwitnącego krzyża; 3 – z wyobrażeniem krzyża; 4 – z wyobrażeniem znaków Rurykowiczów; 5 – z wyobrażeniem zwierzęcia (lew?); 6 – z ligaturą liter „M” i „T”; 7 – z wyobrażeniem grotu strzały (na podstawie); 8 – z wyobrażeniem różnych figur; 9 – z przedstawieniem liter; 10 – z potrójnym odbiciem.

Plate 1. – A sample of Drohiczyn-type small lead seals found in Czerмна; photo by B. Polit.

1 – with an image of a saint; 2 – with an image of a flourishing cross; 3 – with an image of a cross; 4 – with an image of Rurikid device; 5 – with an image of an animal (lion?); 6 – with a ligature of the letters “M” and “T”; 7 – with an image of an arrowhead (on a pedestal); 8 – with an image of various other figures; 9 – with letters; 10 – with triple-struck.

wydziałać w poszczególne zespoły. Wśród plomb z Czerмна wyodrębniono – na podstawie przedstawień na awersie – następujące grupy (por. Tab. 1):

- z wizerunkiem świętego;
- z wyobrażeniem kwitnącego krzyża;
- z wyobrażeniem krzyża;
- z wyobrażeniem znaków Rurykowiczów (tryzuby, dwuzuby oraz znaki w formie osęki lub bosaka);
- z wyobrażeniem zwierzęcia (lew?);
- z ligaturą liter „M” i „T”;
- z wyobrażeniem grotu strzały (na podstawie);
- z wyobrażeniem różnych figur;
- z przedstawieniem liter.

Osobną grupę stanowią plomby z niezachowanym lub nieczytelnym przedstawieniem. Należą do nich zwłaszcza plomby, które poprzez uszkodzenie powierzchni posiadają wyobrażenia niemożliwe do odczytania, ale i takie, które prawdopodobnie nigdy tych wyobrażeń nie miały.

Zabytki te należy analizować dwutorowo. Z jednej strony ze względu na rodzaje przedstawień jakie się na nich znajdują (analiza ikonograficzna), a z drugiej strony pod względem technologicznym. Chodzi tu zwłaszcza o analizy izotopów ołowiu, które mogą odpowiedzieć na pytanie o pochodzenie surowca, z którego wykonywano plomby. Te ostatnie podjęto niedawno (we współpracy z Stephenem Merkelem z Bochum/Oxford) i są niezwykle frapujące. Z terenu Rusi Kijowskiej nie znamy rud ołowiu, pytanie więc skąd importowano surowiec dla wybijania plomb (oraz pieczęci).

Osobny problem to rozpoznanie składu plomb ze względów na dobór właściwej techniki konserwacji.

Innym niezwykle ciekawym zagadnieniem jest fakt zaobserwowania na niektórych plombach śladów powtórnego wybijania stempli. Taki zabieg spowodował, iż odnotowujemy obecnie dwa rodzaje odbić. Pierwszy to naniesienie wyobrażenia obok już istniejącego, w taki sposób, że nowe odbicie nie niszczy poprzedniego. Drugi rodzaj to naniesienie nowego odbicia bezpośrednio na pierwsze. Wówczas najczęściej mamy do czynienia ze zniszczeniem pierwotnych przedstawień. Obserwujemy powtarzane odbicia nie tylko podwójne, ale również potrójne, wykonywane tym samym stemplem lub innym.

in Czerмна have been classified -- based on the analysis shown on the obverse – into the following groups (cf. Pl. 1):

- bearing an image of a saint;
- bearing an image of a blooming cross;
- bearing an image of a cross;
- bearing an image of Rurikid sigils (tridents, bidents and sigils in the form of a gaff or pike pole);
- bearing an image of an animal (lion?);
- bearing a ligature of the letters M and T;
- bearing an image of an arrowhead (on a stand);
- bearing an image of various figures;
- bearing an image of letters.

A separate group are small lead seals with a worn-off or illegible image. It includes mainly those seals which cannot be read due to their surface being damaged as well as those which probably never bore such images.

These artefacts can be analysed in two different ways: either in terms of the types of images which they bear (iconographic analysis) or in technological terms. The latter in particular involves analysing lead alloys, which may answer the question about the origin of the raw materials from which the small seals are made. Such analyses have recently been started (in collaboration with Stephen Merkel from Bochum/Oxford) and they have proven really intriguing. We do not know lead ores from Kievan Rus', so the question arises from where the raw material for minting small seals (and seals) was imported.

Analysing the composition of small seals for the purpose of selecting the appropriate method of conservation is another problem.

What is also very interesting is the fact that some small seals bear traces of double striking. Such a practice means that we can observe two types of images. The first one is an image placed next to an already existing one in such a way that the new image does not damage the earlier one. In the second type, the new image is imposed directly over the earlier one. Such cases usually involve the original image being destroyed. We have observed not only double, but also triple-struck seals, made with the same or a different stamp. Unfortunately, this practice means

Niestety taki zabieg spowodował, że obecnie bardzo często odczytanie i interpretacja wyobrażeń jest utrudniona lub wręcz niemożliwa. Zjawisko to jest również przykładem swego rodzaju recyklingu średniowiecznych plomb.

Reasumując: ogromna liczba plomb znanych z Czermna w jasny sposób dowodzi, że nie był to ośrodek tylko o charakterze wojskowym, ale i handlowym. Przekazy pisane koncentrują się na informacjach o najazdach, potyczkach jako atrakcyjniejszych literacko. Z pewnością wojów w Czermnie nie brakowało, archeologia dowodzi jednak, że równie liczni byli kupcy. Czermno, leżąc na pograniczu Polski i Rusi bardziej łączyło niż dzieliło.

Literatura

Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A.

2020 *Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby typu „drohiczyńskiego” z Czermna. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmittel-europas 6, 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa.

Karagiorgou O., Merkel S., Wołoszyn M.

2021 *A Contribution to the Technology and Sources of Lead in Byzantium: Lead Isotope Analysis of Ten Byzantine Seals*, Byzantinische Zeitschrift, 114:3, s. 1161-1204.

Musin A., Wołoszyn M. (red.)

2019 *Sfinks słowiańskiej sfragistyki. Plomby typu „drohiczyńskiego” z Czermna w kontekście wschodnio-europejskim*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 6, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa.

that at present it is very often either difficult or even impossible to read and interpret the images. This phenomenon is an example of recycling medieval small lead seals.

To sum up, the very high number of small lead seals known from Czermno clearly demonstrates that it was not only a military base but also a trade centre. Written sources focus on information about military invasions and skirmishes, as they make for more compelling literary topics. It is certain that there was no shortage of knights in Czermno, but archaeology proves that merchants were just as numerous. Czermno, located in the borderland between Poland and Rus', brought people together more than it drove them apart.

Bibliography

Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A.

2020 *The Sphinx of Slavic Sigillography - small lead seals of "Drohiczyn type" from Czermno. Material evidence*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej, Frühzeit Ostmitteleuropas 6, 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa.

Karagiorgou O., Merkel S., Wołoszyn M.

2021 *A Contribution to the Technology and Sources of Lead in Byzantium: Lead Isotope Analysis of Ten Byzantine Seals*, Byzantinische Zeitschrift, 114:3, p. 1161-1204.

Musin A., Wołoszyn M. (eds.)

2019 *The Sphinx of Slavic Sigillography. Small Lead Seals of "Drohiczyn type" from Czermno in their East European Context*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 6, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa.

Jakie imiona nosili mieszkańcy Czermna, czyli tajemnica przęślika z badań w 1952 roku

The names of the inhabitants of Czermno, or the mystery of a spindle whorl found during the excavations in 1952

Iwona Florkiewicz

Dla Czytelnika jest raczej oczywiste, że nie znamy imion mieszkańców Czermna z X-XIII wieku. Podobnie jak setek innych osad ówczesnej Europy. A jednak...

Wyniki prac wykopaliskowych realizowanych w Czermnie w 1952 r. – pod kierunkiem Konrada Jażdżewskiego – zostały szybko opracowane i opublikowane. Wśród odkrytych wówczas zabytków był także przęślik tkacki wykonany z różowego łupku¹. Analizując ten zabytek w 2015 r. Iwona Florkiewicz rozpoznała wśród biegnących na przęśliku lini nie motyw zdobniczy a litery alfabetu cyrylicznego. Następnie litery te analizował Mirosław P. Kruk, a ostatecznie napis odczytał Adrian Jusupović.

To zadecydowało o poddaniu przedmiotu bardzo szczegółowym badaniom z zakresu nauk przyrodniczych, a następnie paleografii.

Zarówno analizy nieniszczące (SEM-EDS: mikroskopia elektronowa skaningowa [Scanning Electron Microscopy], spektrometria dyspersji energii promieniowania rentgenowskiego [Energy Dispersive Spectrometry]), jak i wymagające pobrania pewnej ilości materiału zabytkowego (obserwacja preparatu – tzw. płytki cienkiej oraz badania rentgenostrukturalne) dowiodły, iż przęślik wykonano ze skały określanej przez archeologów mianem łupku owruckiego. Istotnym składnikiem badanych skał jest minerał charakterystyczny dla metamorfizmu niskiego stopnia – pirofyllit.

Przęślik odkryty w Czermnie z ogromnym prawdopodobieństwem uznać więc należy za powstały z surowca wydobywanego na terenie dzisiejszej północno-zachodniej Ukrainy (w okolicach Owruca w obwodzie żytomierskim). Tzw. łupek owrucki był na terenie wczesno-średniowiecznej Rusi surowcem powszechnie stosowanym. Wykonywano z niego szereg przedmiotów: od sarkofagów czy elementów architektonicznych, poprzez

It is rather obvious to the Reader that we do not know the names of the people who inhabited Czermno between the 10th and the 13th century. The same is true about hundreds of European settlements from that period. And yet...

The results of the excavations conducted in Czermno in 1952 under the supervision of Konrad Jażdżewski were quickly analysed and published. One of the finds discovered at that time was a spindle whorl made of pink slate¹. Analysing this find in 2015, Iwona Florkiewicz identified the lines running around the circumference of the whorl not as an ornamental motif, but as letters of the Cyrillic alphabet. The letters were analysed by Mirosław P. Kruk and the inscription was finally deciphered by Adrian Jusupović.

This was followed by subjecting the artefact to very detailed laboratory and palaeographic analyses.

Both non-destructive analytic techniques (SEM-EDS: Scanning Electron Microscopy, Energy Dispersive Spectrometry) and those requiring the removal of a sample of material (micromorphology, or thin-section analysis, and X-ray crystallography) have demonstrated that the whorl was made of a rock which archaeologists refer to as Ovruch slate. An important component of the examined rocks is the mineral characteristic of low-grade metamorphism – pyrophyllite.

The spindle whorl discovered in Czermno was, in all likelihood, made of slate mined on the territory of what is now north-eastern Ukraine (near Ovruch in the Zhytomyr Oblast). So-called Ovruch slate was a popular material on the territory of early medieval Rus'. It was used to make a variety of objects, from sarcophagi and architectural elements to crosses and spindle

1 Zabytek jest przechowywany w Muzeum Zamojskim w Zamościu pod nr inwentarza 578/52.

1 The artefact is kept in the Museum of Zamość, accession no. 578/52.

krzyżyki, aż po przeszłiki tkackie. Liczbę tych ostatnich szacować należy na dziesiątki tysięcy (!).

Część przeszlików pokrywano napisami. Odnaleziono co najmniej 30 tego rodzaju zabytków (m.in. w Kijowie, Wyszogrodzie, Lubeczu). Niektóre napisy odnoszą się do konkretnych osób, spotykamy także na nich całe zdania, np.: *Iwanko zrobił to dla ciebie, swojej jedynej córki*.

Obserwacja przeszlika z Czermna pozwoliła zidentyfikować na jego powierzchni sześć, zapisanych w jednej linii liter. Ich szczegółowy opis zamieszczono w Tabeli 3.

Tabela 3. Czermno, pow. Tomaszów Lubelski. Prześlik nr inw. 578/52. Opis liter zarejestrowanych na przeszliku; opracował A. Jusupović.

Litera	Komentarz
X	lekko nachylone w prawą stronę, dolne końce wyprowadzone w dół poniżej linii pisma (taka forma zapisu znana jest już z XI w.); ta wczesnośredniowieczna litera nie różni się od współczesnej rosyjskiej litery „X”)
O	pochylone w lewą stronę, pisane bardziej okrągło co może wskazywać na XII–XIII w.
T	pochylone w lewą stronę. Litera ta przez stulecia pisana była bardzo podobnie
Ѣ	lekko pochylone w lewą stronę. Pozwala najlepiej datować pismo cyrylicie. Koromysł wyniesiony w górną część pisma pozwala datować literę na 2. połowę XII–XIII w.
Н	lekko pochylone w lewą stronę. W 2. połowie XII w. i pierwszej XIII w. poprzeczka ukośna dochodzi bliżej środka prawej laseczki.
Ъ	lekko pochylony w lewą stronę. Widać, że osobie piszącej nakreślenie tego znaku sprawiło problem. Brzuszek jera nie został zakończony, podobnie łączenie kreski pionowej z brzuskiem jera (wskazujące, że było pisane w dwóch podejściach). Znak jer nie różni się od współczesnego i trudno na jego podstawie datować napis.

whorls. The number of the latter should be estimated at tens of thousands (!).

Some spindle whorls were inscribed. At least 30 artefacts of this type have been found so far (e.g. in Kiev, Vyshhorod, Liubech). Some inscriptions refer to specific persons, others include whole sentences, such as *Ivanko made this for you, his only daughter*.

The examination of the whorl from Czermno has led to the identification of six characters written in a single line. Their detailed description can be found in Table 3.

Table 3. Czermno, Tomaszów Lubelski County. Spindle whorl, accession no. 57/52. Description of characters recorded on spindle whorl; prepared by A. Jusupović.

Letter	Notes
X	Slightly slanted to the right, lower terminals extending below the baseline (this letterform is known from as early as the 11 th c.); this early medieval character does not differ from the contemporary Russian letter “X”.
O	Slanted to the left, written in a more rounded style, which may indicate the 12 th –13 th c.
T	Slanted to the left; this letter was written in a very similar manner for centuries.
Ѣ	Slightly slanted to the left. Enables us to date Cyrillic writing more precisely. The cross stroke above the x-height enables us to date the character to the second half of the 12 th –13 th c.
Н	Slightly slanted to the left. In the second half of the 12 th c. and the first half of the 13 th c., the crossbar comes closer to the middle of the right stem.
Ъ	Slightly slanted to the left. The writer evidently found it difficult to produce this character. The bowl of the yer is unfinished, as is the connection between the stem and the bowl (indicating that the character was written in two attempts). This yer character does not differ from the contemporary one and it is difficult to date the inscription on its basis.

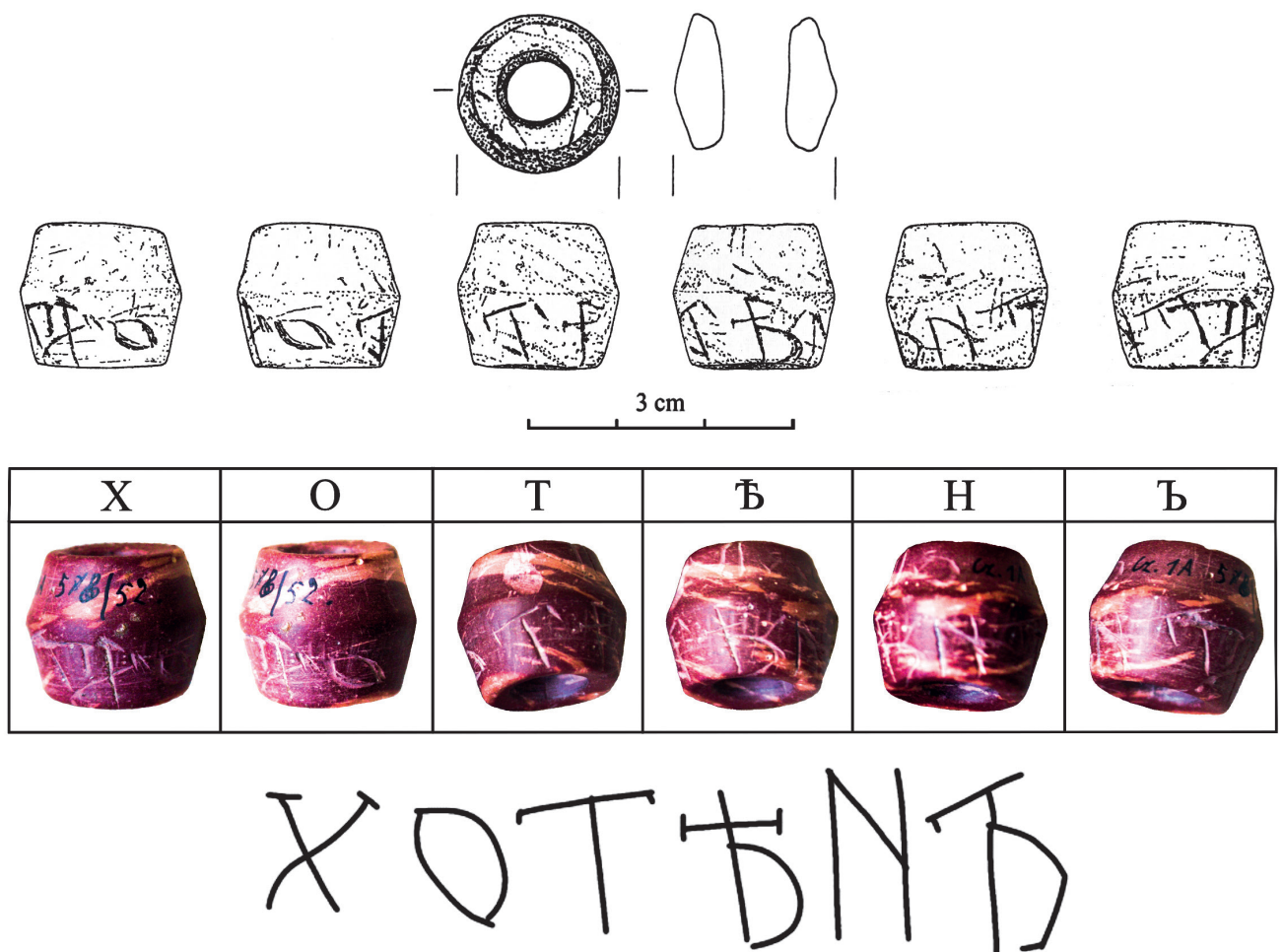
ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA
 MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

Analiza paleograficzna wskazuje, że napis powstał w drugiej połowie XII w. lub w XIII wieku. Na przęśliku zostało zapisane męskie imię: Хотѣнь (Хотен — imię oznacza miłośnika, ochotnika, amatora na coś, mistrza).

Oczywiście nie wiemy kim był Хотен, miejscowym czy obcym, ani na co miał ochotę. Przęśliki, jako związane z tkactwem łączyć należy raczej ze światem żeńskim. Być może Хотен to osoba która darowała przęślik dziewczynie: ojciec? narzeczony? Tego nie dowiemy się już nigdy. Ten mały kamienny przedmiot chyba najlepiej dowodzi jednak jaki potencjał kryje w sobie Czermno, jak bardzo prawdziwe są słowa, że jest to „złote jabłko (polskiej, ale nie tylko) archeologii”.

The palaeographic analysis indicates that the inscription was produced in the second half of the 12th c. or in the 13th c. The spindle whorl bears a man's name: Хотѣнь (Хотен – meaning an amateur, a lover of something, a master).

Of course, we do not know who Хотен was – whether he was a native or a foreigner, or what he loved. Spindle whorls, used in weaving, are usually connected with the world of women. Perhaps Хотен was the person who gifted the whorl to a girl – maybe her father or fiancé? We will never know. However, this small stone object is perhaps the best proof of the potential hidden in Czermno and of the truth in the words describing this site as the “golden apple of (not just Polish) archaeology”.

Ryc. 1. Czermno, powiat Tomaszów Lubelski. Przęślik nr inw. 578/52; fot. A. Jusupović; rys. J. Ożóg; obróbka graficzna I. Florkiewicz.

1 - 2 – rysunek i fotografia przęślika; 3 – zrekonstruowany napis; 4 – poszczególne litery wyryte na przęśliku.

Fig. 1. Spindle whorl, Inv. no. 57/52; Photo by A. Jusupović; drawing by J. Ożóg; computer graphics by I. Florkiewicz.

1-2 – drawing and photograph of the spindle whorl; 3 – reconstructed inscription; 4 – individual letters inscribed on the spindle whorl.

Literatura

Wołoszyn M., Florkiewicz I., Jusupović A., Michalik M., Paszkowski M., Kuligiewicz A., Osiadacz M., Pavlenko S., Tomaševskij A.

2016 *Między skryptorium a laboratorium. Przęślik z Czermna (badania 1952 roku) w świetle analiz archeologicznych, geologicznych i paleogeograficznych*, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, Kraków -Rzeszów, s. 597-612.

Bibliography

Wołoszyn M., Florkiewicz I., Jusupović A., Michalik M., Paszkowski M., Kuligiewicz A., Osiadacz M., Pavlenko S., Tomaševskij A.

2016 *Między skryptorium a laboratorium. Przęślik z Czermna (badania 1952 roku) w świetle analiz archeologicznych, geologicznych i paleogeograficznych*, [in:] B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (eds.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródoł nawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, Kraków -Rzeszów, p. 597-612.

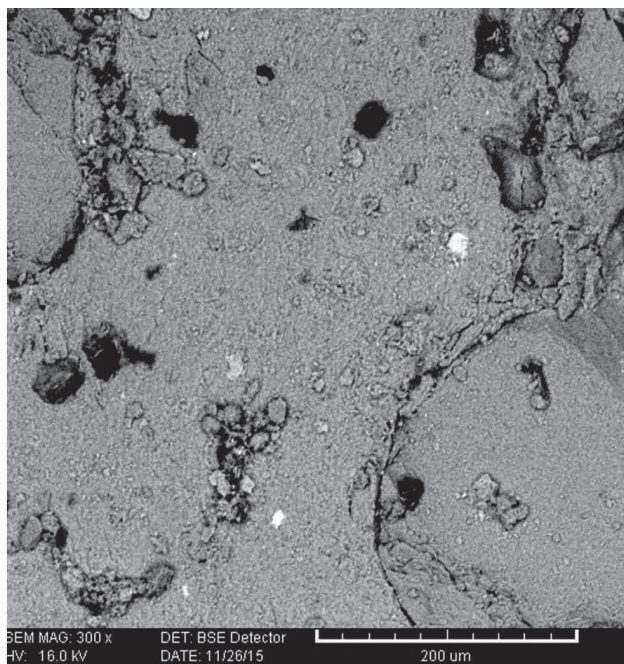
Na czym jedzono, czyli ceramika naczyniowa

What food was served on – pottery finds

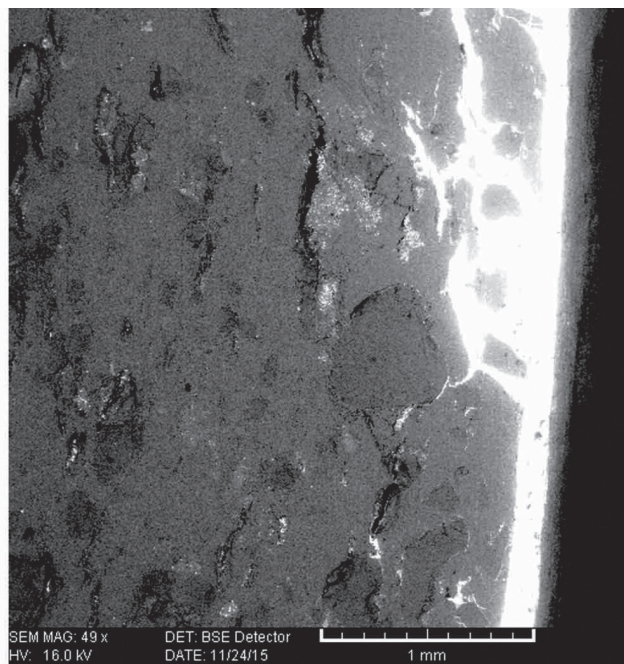
Michał Auch, Maciej Trzecicki

Fragmenty naczyń glinianych stanowią najbardziej liczną, choć z pozoru najmniej atrakcyjną grupę znalezisk pozyskanych w trakcie badań wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Czermnio. Przez wiele lat pozostawały też jedynie wstępnie rozpoznane. Realizowany obecnie program kompleksowych studiów nad problematyką tego jednego z najważniejszych centrów kulturowych i politycznych wczesnośredniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego objął zatem także wszechstronne studia nad tą masową kategorią znalezisk.

Pottery sherds are the largest, although seemingly the least attractive, group of finds collected during the excavation works in the early medieval settlement complex in Czermnio. For many years, they remained unexamined beyond a preliminary analysis. The ongoing programme of extensive studies on one of the most important cultural and political centres in the early medieval Polish-Ruthenian borderland has, therefore, included comprehensive studies on this massive category of finds.

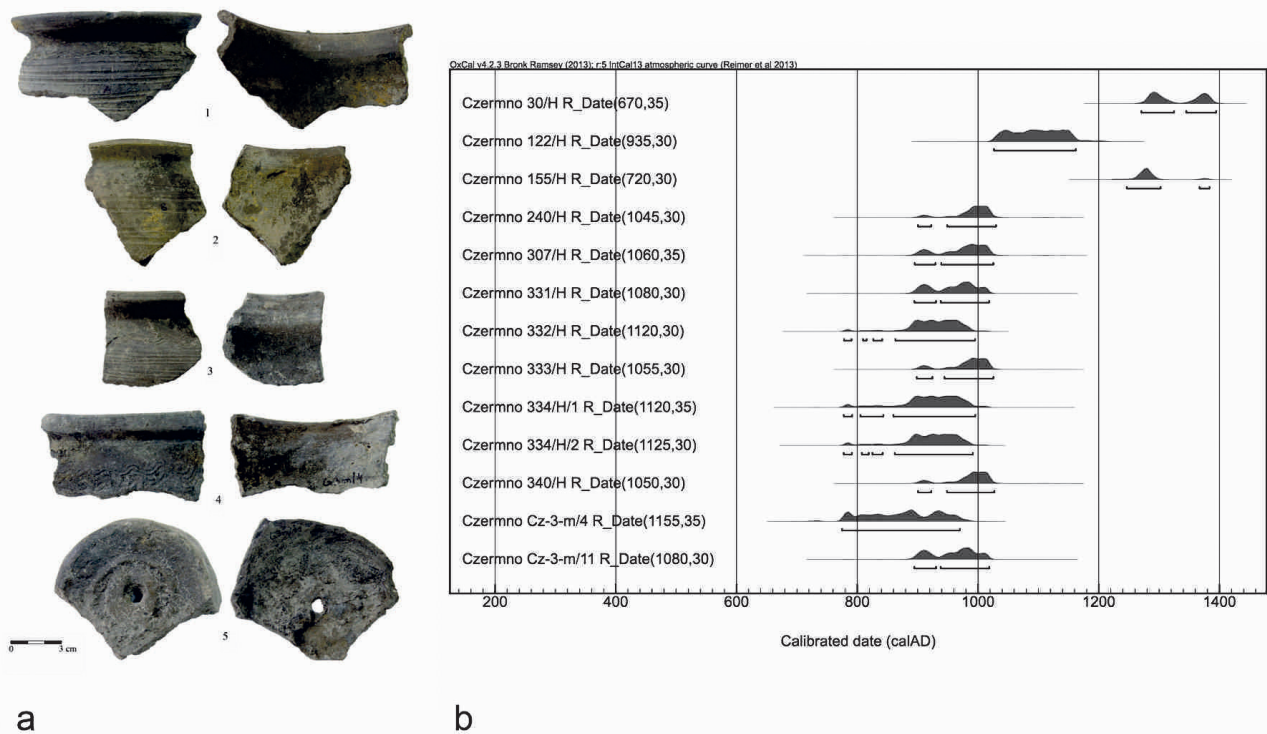
a

b

Ryc. 1. Czermnio. Zdjęcia mikroskopowe próbek naczyń wczesnośredniowiecznych, powiększenie 300x; fot. M. Auch.
a – fragment garnka z gliny kaolinowej (XI-XII w.); b – fragment dzbana szkliwionego (XII-XIII w.).

Fig. 1. Czermnio. Microscopic photographs of samples of early medieval vessels, 300 x magnification; photo by M. Auch.
a – fragment of a pot made from kaolinite clay (11th-12th c.); b – fragment of a glazed jug (12th-13th c.).

Ryc. 2. Czermno. Przykłady fragmentów naczyń ze zwęglonymi resztkami zawartości poddanyymi analizom C14 (a), graficzne przedstawienie wyników datowań (b); obróbka graficzna M. Auch.

Fig. 2. Czermno. Fragments of vessels with radiocarbon-dated charred remains of their contents (a); a graphic representation of the results of C14 dating (b); computer design by M. Auch.

Wykopaliska prowadzone na grodzisku w Czermnie oraz na terenie otaczających go osad dostarczyły ogromnego, liczącego ponad 62 tysiące egzemplarzy, zbioru fragmentów naczyń glinianych, użytkowanych w okresie między X a XIII w. Przeprowadzone ostatnio badania objęły zarówno „klasyczne” archeologiczne studia typologiczno-stylistyczne, jak też analizy laboratoryjne ukierunkowane na określenie składu chemicznego i mineralnego surowców używanych do wyrobu naczyń oraz szklivi, którymi pokrywano powierzchnie niektórych z nich. Analizom takim poddano próbki pobrane z fragmentów 45 naczyń – zarówno kuchennych garnków wyrabianych z miejscowych glin, jak i luksusowych naczyń szklwionych oraz importowanych amfor na wino lub oliwę (Ryc. 1, 2). Jest to jedna z największych jak dotąd serii kompleksowych analiz chemicznych wykonanych dla wczesnośredniowiecznych naczyń z obszarów pogranicza polsko-ruskiego.

Najważniejszym ustaleniem poczynionym w wyniku analiz jest wyraźny związek preferencji surowcowych ze stylistyką naczyń – i tak w zbiorze wyróżniają się naczynia z białych glin kaolinitowych, zapewne importowanych do Czermna, których formy wywodzą się z tradycji garncarstwa Rusi Kijowskiej. Dominują jednak naczynia

The excavations carried out in the stronghold in Czermno and on the territory of the adjacent settlements have produced an enormous collection of clay vessels fragments (over 62,000 items) dated to the period from the tenth to the thirteenth century. The most recent studies have included both “classical” (typological and stylistic) archaeological studies and laboratory analyses focused on determining the chemical and mineral composition of the raw materials used to produce the vessels and the glazes used to cover the surfaces of some of them. Such analyses were performed on samples obtained from fragments of 45 vessels – including kitchen pots made from local clays, luxury glazed vessels and imported wine or olive oil amphoras (Fig. 1, 2). This is one of the largest series of comprehensive chemical analyses of early medieval vessels from the territory of the Polish-Ruthenian borderland performed so far.

The most important conclusion drawn from the analyses is a clear connection between the preferred raw material and the vessel style; vessels made of white kaolinite clays, probably imported to Czermno, whose forms are derived from the pottery tradition of Kievan Rus', stand out in the collection. However, the majority of the found vessels were made from local clays and

nia wyrabiane z miejscowych glin, o formach dziedziczących starsze, lokalne tradycje, lub nawiązujących do stylistyki garncarstwa państwa piastowskiego. Co ciekawe, wspomniane wyżej szkliwione dzbany, typowe dla kultury materialnej stołecznych ośrodków Rusi Kijowskiej, wyrabiane były w Czermnie na miejscu, z lokalnych glin. Z kolei amfory dotarły do Czeramna najprawdopodobniej z północnych wybrzeży Morza Czarnego.

Kolejnym kierunkiem badań laboratoryjnych były datowania C14 wykonane dla serii 13 fragmentów naczyń z zachowanymi na ściankach zwęglonymi resztkami pożywienia (Ryc. 2). Dzięki możliwości powiązania wyników datowań z przemianami stylistyki form i dekoracji glinianych naczyń z Czeramna otrzymano spójny obraz warsztatowych i stylistycznych przemian rzemiosła garncarskiego rozwijającego się między X a schyłkiem XIII w. w jednym z najważniejszych ośrodków pogranicza polsko-ruskiego. Odzwierciedlają one dynamiczne i zmienne oddziaływanie tradycji kulturowych dwóch organizmów politycznych rywalizujących o terytorium Grodów Czerwieńskich – piastowskiej Polski i Rusi Kijowskiej.

Literatura

Auch M.

2017 *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (up to 2010). Pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Ceramika naczyniowa, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 2, 3, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa.*

their forms were inherited from older, local traditions or alluded to the Piast style of pottery. Interestingly, the mentioned glazed jugs, typical of the material culture of the main centres in Kievan Rus', were produced on the spot in Czermino, using local clays. On the other hand, the amphoras probably travelled to Czermino from the northern coast of the Black Sea.

Another category of laboratory tests were radiocarbon dating analyses performed on a series of 13 vessels fragments with charred remains of contents preserved on the walls (Fig. 2). As it was possible to link the C14 dates to changes in the style of forms and decorations of clay vessels from Czermino, the researchers obtained a consistent image of changes in the technique and style of the pottery production which developed between the tenth and the end of the thirteenth century in one of the most important centres in the Polish-Ruthenian borderland. They reflect the dynamic and changeable impact of the cultural traditions of two political bodies competing for the territory of Cherven' Towns – Piast Poland and Kievan Rus'.

Bibliography

Auch M.

2017 *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (up to 2010). Pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Ceramika naczyniowa, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 2, 3 Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa.*

B.

Dewocjonia z Czerma

Religious artefacts from Czerma

B.I. Enkolpiony

B.I.1. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers

MT/1411/1/A

Ruś Kijowska, poł. XIII – 2. poł. XIII w., odlew wg egzemplarza z 1. poł. XIII w., brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 84 mm; wysokość bez zawiasek – 65,5 mm; szer. – 55,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie¹, 2010.

Stan zachowania: zabytek dość poważnie starty, zawiaski częściowo złamane.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu², 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.3.2.

Inskrypcje: niemal nieczytelne; na awersie: w tytulusie lustrzany napis IC XC, pod ramionami Chrystusa prawdopodobnie lustrzane napisy: po prawej – KPTЪ NAMЪ ПОХВАЛА (krzyż naszą chwałą), po lewej – KPTЪ NAMЪ У[ТЕШЕННЕ] (krzyż naszym pocieszeniem).

Połowa (awers) dwuczęściowego enkolpionu, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami) oraz obwódka; zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią.

Awers: centralnie – przedstawienie Ukrzyżowania; Chrystus w perizonium, sięgającym nieco poniżej kolan, głowę przechyloną w prawo otacza nimb, powyżej titulus; stopy na suppedaneum, poniżej ramion Chrystusa widoczne poziome ramię krzyża. W medalionach półpostaci Matki Boskiej oraz świętych (prawdopodobnie Jana Teologa, Mikołaja i Grzegorza) – górnym i dolnym, *en face*, w bocznych z głowami zwróconymi ku Chrystusowi. U góry i dołu częściowo zachowane po dwa zawiaski.

B.I.2. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)

MT/1544/2/A

Ruś Kijowska, XII w., odlew, brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 66 mm (z paciorem – 80,5 mm); wysokość bez zawiasek – 50 mm; szer. – 43,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: zabytek częściowo starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków ARS MET E. Nosek.

1 Instytut Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

2 Instytut Archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

B.I. Enkolpions

B.I.1. Enkolpion (reliquary cross) – obverse

MT/1411/1/A

Kievan Rus', mid-13th–2nd half of 13th c., cast bronze moulded according to a specimen from the 1st half of the 13th c., relief, full H. (with hinges) – 84 mm, H. without hinges – 65.5 mm; W. – 55.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin,¹ 2010.

State of preservation: considerably worn, hinges partly broken.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń,² 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.3.2.

Inscriptions: almost illegible; on the obverse: in the titulus a mirrored inscription IC XC, under Christ's arms probably mirrored inscriptions: on the right – KPTЪ NAMЪ ПОХВАЛА (the cross our praise), on the left – KPTЪ NAMЪ У[ТЕШЕННЕ] (the cross our solace). One half (obverse) of a double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge.

Obverse: the central image shows crucified Christ wearing a perizonium that reaches just below the knees; the head is directed to the right, there is a halo around the head and a titulus above; the feet are on the suppedaneum; under Christ's arms, the transverse arm of the cross is visible. In the roundels, there are half-figures of the Mother of God and saints, probably John the Theologian, Nicholas and Gregory – *en face* in the top and bottom ones, with their heads facing towards Christ in the side ones. The hinges are partially preserved, two each at the top and bottom.

B.I.2. Enkolpion (reliquary cross)

MT/1544/2/A

Kievan Rus', 12th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 66 mm (with bead – 80.5 mm), H. without hinges – 50 mm; W. – 43.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: partly worn.

Conservation: conserved by the ARS MET E. Nosek Conservation Studio.

1 Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

2 Institute of Archaeology, Nicolaus Copernicus University in Toruń

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.4.2.

Inskrypcje: brak.

Dwuczęściowy enkolpion o ramionach zakończonych półkuliście z występami (łezkami) po bokach. Krzyż za pomocą zawiaszków łączy się z kubooktaedrycznym paciorem.

Awers: centralnie – przedstawienie Ukrzyżowania; Chrystus w perizonium sięgającym kolan, głowę przechyloną w prawo otacza nimb, stopy na suppedaneum, zajmują częściowo powierzchnię dolnego medalionu, poniżej ramion Chrystusa widoczne poziome ramię krzyża, duże dłonie sięgają do medalionów. Medaliony bez wykonanych wizerunków świętych, widoczne zarysy są prawdopodobnie pozostałością szkicu rzemieślnika. U dołu i góry po jednym zawiasku.

Rewers: gładki, bez reliefów, w centralnej części ślady czarnej farby (?), niello (?). U dołu i góry po dwa zawiaski.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.4.2.

Inscriptions: none.

A double-sided enkolpion with the arms terminating in half-lobes with protrusions (teardrops) on the sides. The hinges attach the enkolpion to a multi-faceted bead. Obverse: the central image shows Crucifixion; Christ is in a knee-length perizonium, the head is turned to the right and in a halo, the feet are on the suppedaneum and partly occupy the lower roundel; the transverse beam of the cross is visible under Christ's arms, his large hands reach the roundels. The roundels are without images of saints; the visible lines are probably traces of the craftsman's sketch. There is one hinge each at the top and bottom.

Reverse: plain, without reliefs, traces of black paint (?) in the centre, niello (?). There are two hinges each at the top and bottom.

B.I.3. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)

MT/1663/A

Ruś Kijowska, XII w., brąz, odlew, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 95,5 mm (z paciorem – 109,5 mm), wysokość bez zawiaszków – 78 mm ; szer. – 68,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: zabytek częściowo starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków ARS MET E. Nosek.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.2.1.

Inskrypcje: na awersie: w górnym medalionie ИНКОЛ[A]; nad ramionami Chrystusa N[I]KA; pod ramionami Chrystusa ΜΡ ΘΥ ΙΩΑΝ, po prawej stronie, u stóp [OΑ]ΓΗ[O]C; na rewersie: po obu stronach postaci Matki Bożej ΜΡ [ΘΥ], w górnym medalionie [BA]C[ИЛ] (?).

Dwuczęściowy enkolpion, w formie krzyża greckiego, ramiona boczne oraz górne zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami) oraz obwódka; zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią. Krzyż za pomocą zawiaszków łączy się z kubooktaedrycznym paciorem.

Awers: centralnie – przedstawienie Ukrzyżowania; Chrystus w perizonium, sięgającym nieco powyżej kolan; wokół głowy nimb krzyżowy, powyżej titulus, głowa skierowana w prawo, na lewy bark opada pasmo włosów; stopy na suppedaneum, duże dłonie, wkraczające w przestrzeń medalionów. W medalionie górnym św. Mikołaj, w lewym – Matka Boska,

B.I.3. Enkolpion (reliquary cross)

MT/1663/A

Kievan Rus', 12th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 95.5 mm (with bead – 109.5 mm), H. without hinges – 78 mm; W. – 68.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: partly worn.

Conservation: conserved by the ARS MET E. Nosek Conservation Studio.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.2.1.

Inscription: on the obverse: in the top roundel ИНКОЛ[A]; above Christ's arms N[I]KA; under Christ's arms ΜΡ ΘΥ ΙΩΑΝ, on the right, by the feet [OΑ]ΓΗ[O]C; on the reverse: on both sides of the figure of the Mother of God ΜΡ [ΘΥ], in the top roundel [BA]C[ИЛ] (?).

A double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the side and top arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge. The hinges link the enkolpion with a multi-faceted bead.

Obverse: the central image shows crucified Christ in a perizonium reaching just above the knees; the head is surrounded by a cruciform halo, a titulus above; the head is turned to the right, a strand of hair falling over the left shoulder, the feet are on the suppedaneum; the hands are large, reaching inside the roundels. In the top roundel is St. Nicholas, in the left roundel – the Mother

w prawym – św. Jan Chrzciciel. U góry i dołu po jednym zawiasku.

Rewers: centralnie – postać Matki Boskiej z Dzieciątkiem (Hodegetria); Matka Boska w dalmatyce, na głowie maforion, który okrywa też plecy Dzieciątka. Głowa Marii zwrócona w lewo, w stronę Jezusa, prawa ręka złożona na piersi. Dłoń Jezusa uniesiona w geście błogosławieństwa; stopy Matki Boskiej w dolnym medalionie. W bocznych medalionach i górnym półpostaci świętych (apostołowie św. Piotr i św. Paweł, w górnym – św. Bazyli?). U góry i dołu po dwa zawiaski.

B.I.4. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers

MT/1703/A

Ruś Kijowska, połowa XIII w., odlew wg egzemplarza z 1. poł. XIII w., brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 79 mm; wysokość bez zawiasków – 65 mm; szer. – 56,5 mm. Pochodzenie: dar osoby prywatnej, 2011 (znalezisko z lasu „Goździak”).

Stan zachowania: częściowo starty, uszkodzone zawiaski. Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.3.3.

Inskrypcje: napisy nieczytelne; na tytulusie prawdopodobnie lustrzany napis IC XC, pod ramionami Chrystusa prawdopodobnie lustrzane napisy: po prawej – КРТЪ НАМЪ ПОХВАЛІА (krzyż naszą chwałą), po lewej – КРТЪ НАМЪ У[ТЕШЕННЕ] (krzyż naszym pocieszeniem).

Połowa (awers) dwuczęściowego enkolpionu, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami); zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią.

Awers: centralnie – przedstawienie ukrzyżowanego Chrystusa, w perizonium sięgającym kolan; wokół głowy zwróconej w prawo nimb krzyżowy, powyżej tytułus, stopy na suppedaneum, poniżej ramion Chrystusa widoczne poziome ramię krzyża, duże dłonie. W medalionach półpostaci Matki Bożej oraz świętych, Jana Teologa, Mikołaja i Grzegorza; w górnym i dolnym *en face*, w bocznych z głowami skierowanymi ku Chrystusowi. U góry i dołu po dwa zawiaski.

B.I.5. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers

MT/1777/1/A

Ruś Kijowska, XIII – XIV w., odlew, brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 63 mm; wysokość bez zawiasków – 50 mm; szer. – 41 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

of God, in the right one – St. John the Baptist. There is one hinge each at the top and bottom.

Reverse: the central image shows the Mother of God with Child (Hodegetria); she is in a dalmatic and has a maphorion on her head, covering the Child's back as well. Mary's head is turned to the left, towards Jesus, her right palm is resting on her chest. Jesus' hand is raised in blessing; Mary's feet are in the bottom roundel. In the side and top roundels are half-length figures of saints (Apostles St. Peter and Paul, in the top one – St. Basil?). At the top and bottom there are two hinges each.

B.I.4. Enkolpion (reliquary cross) – obverse

MT/1703/A

Kievan Rus', mid-13th c., cast bronze moulded according to a specimen from the 1st half of the 13th c., relief, full H. (with hinges) – 79 mm, H. without hinges – 65 mm; W. – 56.5 mm.

Provenance: gift from a private donor, 2011 (a find from the Goździak wood).

State of preservation: partly worn, damaged hinges.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.3.3.

Inscriptions: illegible; on the obverse: in the titulus probably a mirrored inscription IC XC, under Christ's arms probably mirrored inscriptions: on the right – КРТЪ НАМЪ ПОХВАЛІА (the cross our praise), on the left – КРТЪ НАМЪ У[ТЕШЕННЕ] (the cross our solace).

Half (obverse) of a double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge.

Obverse: the central image shows crucified Christ in a perizonium reaching just above the knees; the head, turned to the right, is surrounded by a cruciform halo, a titulus above, the feet are on the suppedaneum; under Christ's arms the transverse arm of the cross is visible, the hands are large. In the roundels are half-length figures of the Mother of God and saints John the Theologian, Nicholas and Gregory – in the top and bottom ones shown *en face*, in the side ones with their heads directed towards Christ. At the top and bottom there are two hinges each.

B.I.5. Enkolpion (reliquary cross) – obverse

MT/1777/1/A

Kievan Rus', 13th–14th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 63 mm, H. without hinges – 50 mm; W. – 41 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

Stan zachowania: częściowo starty, w lewym medalionie okrągły otwór, który uszkodził inskrypcję.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.3.6.

Inskrypcje: w lewym medalionie I oraz prawdopodobnie C, w prawym litery XC.

Połowa (awers) dwuczęściowego enkolpionu, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami); zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią. U góry i dołu zachowane dwa zawiaski.

Awers: centralnie – przedstawienie Ukrzyżowania; Chrystus w perizonium sięgającym kolan, wokół głowy zwróconej w prawo nimb, powyżej titulus, poniżej ramion Chrystusa widoczne poziome ramię krzyża, duże dłonie; w medalionach inskrypcje oraz ukośne krzyże (X). U dołu i góry po dwa zawiaski.

B.I.6. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)

MT/1791/12/A

Ruś Kijowska, XIII w., odlew, brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 75 mm (z zachowanymi zaczepami paciora – 81 mm), wysokość bez zawiasków – 59 mm; szer. – 50 mm. Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: częściowo starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków ARS MET E. Nosek.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.3.1.

Inskrypcje: w titulusie IC[XБ/HC]; w medalionie lewym: ICNH[KA] ICБ, w medalionie prawym: ICNH[KA] ICБ.

Dwuczęściowy enkolpion, w formie krzyża greckiego, z czterema medalionami nieco grubszymi od ramion krzyża, wyodrębnionymi występami (łezkami). Krzyż łączy się przy pomocy zawiasków z nietypowo ukształtowanym paciorem (pętle?). Awers: centralnie – przedstawienie Ukrzyżowania; Chrystus w perizonium sięgającym kolan, wokół głowy zwróconej w prawo nimb krzyżowy, powyżej titulus, stopy na suppedaneum w dolnym medalionie, poniżej ramion Chrystusa widoczne poziome ramię krzyża, duże dłonie. U góry i dołu po jednym zawiasku.

Rewers: gładki, bez reliefów, w części centralnej widoczny ślad dwóch linii wypełnionych czernią (niello (?)). U góry i dołu po dwa zawiaski.

State of preservation: partly worn, in the left roundel a round hole which damaged the inscription.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.3.6.

Inscriptions: in the left roundel the letter I and probably C, in the right one the letters XC.

Half (obverse) of a double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops); the outer line of the cross is emphasised by a raised edge. At the top and bottom there are two hinges each. Obverse: the central image shows crucified Christ wearing a knee-length perizonium the head is turned to the right and surrounded by a halo, a titulus above; under Christ's arms the traverse arm of the cross is visible, large hands; in the roundels are inscriptions and slanted crosses (X). At the top and bottom there are two hinges each.

B.I.6. Enkolpion (reliquary cross)

MT/1791/12/A

Kievan Rus', 13th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 75 mm (with remaining fasteners of the bead – 81 mm), H. without hinges – 59 mm; W. – 50 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: partly worn.

Conservation: conserved by the ARS MET E. Nosek Conservation Studio.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.3.1.

Inscriptions: in the right titulus the letters IC[XБ/HC]; in the left roundel: ICNH[KA] ICБ; in the right roundel: ICNH[KA] ICБ.

A double-sided enkolpion in the form of a Greek cross, with four roundels slightly thicker than the arms of the cross, defined by protrusions (teardrops). The hinges attach the cross to an atypically shaped bead (loops?).

Obverse: the central image shows crucified Christ in a knee-length perizonium; the head is turned to the right and surrounded by a cruciform halo, a titulus above; the feet are on the suppedaneum in the lower roundel; under Christ's arms the traverse arm of the cross is visible; the hands are large. There is one hinge each at the top and bottom.

The reverse: plain, no reliefs, in the centre a visible trace of two lines filled in black (niello?). At the top and bottom there are two hinges each.

B.I.7. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) - rewers
MT/1806/8/A

Ruś Kijowska, odlew wg egzemplarza z pierwszej połowy XIII w., brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 73 mm, wysokość bez zawiasków – 64 mm; szer. – 56,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: starty, zachowany jeden zawiasek u dołu.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.3.4.

Inskrypcje: zatarte imiona świętych, po prawej stronie Matki Bożej napis C[BA]TAA, u góry БОГ[ОРОДИ]ЦЕ, z lewej ПОМОГАИ; napisy wokół Matki Bożej lustrzane.

Połowa (rewers) dwuczęściowego enkolpionu, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami) oraz obwódka, zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią.

Rewers: centralnie – przedstawienie Matki Boskiej w typie Orantki *en pied*, z dłońmi wzniesionymi na wysokości piersi; w długiej sukni sięgającej kostek, głowę otacza nimb; w medalionach bocznych półpostaci świętych prawdopodobnie Kosmy i Damiana zwróconych w stronę Matki Boskiej; w medalionie górnym i dolnym wyobrażenia przypuszczalnie świętych Piotra i Bazylego, *en face*. U dołu jeden zawiasek.

B.I.8. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)
MT/1811/10/A

Ruś Kijowska, XII – XIII w., odlew, brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 93,5 mm (z paciorem – 111 mm), wysokość bez zawiasków – 75 mm; szer. – 66,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: lekko starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków ARS MET E. Nosek.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.1.2.

Inskrypcje: częściowo zatarte, na awersie pod ramionami Chrystusa IC XC N[IKA], na rewersie – na poprzecznych ramionach krzyża, między postacią Matki Boskiej a medalionami M[P] [ΘΥ], w górnym medalionie [BA]C[ИЛ].

Dwuczęściowy enkolpion, w formie krzyża greckiego,

B.I.7. Enkolpion (reliquary cross) - reverse
MT/1806/8/A

Kievan Rus', cast according to a specimen from the 1st half of the 13th c., bronze, relief, full H. (with hinges) – 73 mm, H. without hinges – 64 mm; W. – 56.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: worn, one surviving hinge at the bottom.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.3.4.

Inscriptions: worn off names of saints; on the right side of the Mother of God the inscription: C[BA]TAA, at the top: БОГ[ОРОДИ]ЦЕ, on the left: ПОМОГАИ; the inscriptions around the Mother of God are mirrored.

Half (reverse) of a double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge.

Reverse: the central image shows the Mother of God Orans *en pied*, raising her hands to chest-height; Mary is in a full-length dress, her head is surrounded by a halo; in the side roundels are half-length figures of saints, probably Cosmas and Damian, turned towards the Mother of God; in the top and bottom roundel are images of saints, probably Peter and Basil, *en face*. There is one hinge at the bottom.

B.I.8. Enkolpion (reliquary cross)
MT/1811/10/A

Kievan Rus', 12th–13th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 93.5 mm (with bead – 111 mm), H. without hinges – 75 mm; W. – 66.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: slightly worn.

Conservation: conserved by the ARS MET E. Nosek Conservation Studio.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.1.2.

Inscriptions: partly worn off; on the obverse under Christ's arms IC XC N[IKA]; on the reverse on the traverse arms of the cross, between the figure of the Mother of God and the roundels M[P] [ΘΥ], in the top roundel [BA]C[ИЛ].

A double-sided enkolpion in the form of a Greek cross;

ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami) oraz obwódka; zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią zdobioną karbowaniem. Krzyż łączy z dużym paciorem zawiaski.

Awers: centralnie – przedstawienie ukrzyżowanego Chrystusa w perizonium sięgającym nieco poniżej kolan; wokół głowy skierowanej nieznacznie w prawo nimb krzyżowy, powyżej titulus, na lewe ramię opada pasmo włosów; stopy na suppedaneum w przestrzeni dolnego medalionu, duże dłonie sięgające do medalionów. W medalionach bocznych półpostaci Matki Bożej i św. Jana Chrzciciela zwrócone w stronę Chrystusa w górnym wyobrażenie św. Mikołaja *en face*. U góry i dołu po jednym zawiasku.

Rewers: w centrum postać Matki Boskiej z Dzieciątkiem (Hodegetria); Matka Boska ubrana jest w dalmatykę, na głowie ma maforion, który okrywa też plecy Dzieciątka. Głowa Marii skierowana w lewo, w stronę Jezusa, prawa ręka złożona na piersi. Dłoń Jezusa uniesiona w geście błogosławieństwa; stopy Matki Boskiej w dolnym medalionie. W bocznych medalionach półpostaci świętych Piotra i Pawła, *en face*, w górnym św. Bazyli (?). U góry i dołu po dwa zawiaski.

B.I.9. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers MT/1831/1/A

Ruś Kijowska, XIV – XV w.?, odlew, brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 64 mm, wysokość bez zawiasków – 51 mm; szer. – 42,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: lekko starty, uszkodzony jeden zawiasek górny.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.4.1.

Inskrypcje: nad Etimazją litery lustrzane NH, pod Etimazją litery lustrzane KA, po lewej – IC, po prawej – XC.

Półowa (awers) dwuczęściowego enkolpionu, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnione występami (łezkami) oraz obwódka; zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią.

Awers: centralnie – przedstawienie Krzyża stojącego na tronie – Etimazja. W medalionach bocznych półpostaci archaniołów – św. Michała i św. Gabriela zwróconych ku Krzyżowi; w medalionie dolnym i górnym półpostaci świętych Piotra i Bazylego?, *en face*. U góry i dołu po dwa zawiaski.

the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge decorated with ribbing. The hinges attach the enkolpion to a large bead.

Obverse: the central image shows crucified Christ in a perizonium reaching just below the knees; the head is turned slightly to the right and surrounded by a cruciform halo, a titulus above, a strand of hair falling over the left shoulder, the feet are on the suppedaneum in the bottom roundel, the hands are large and reaching the roundels. In the side roundels are half-length figures of Mother of God and St. John the Baptist turned towards Christ, in the top roundel an image of St. Nicholas shown *en face*. There is one hinge each at the top and bottom.

Reverse: the central image shows the Mother of God with Child (Hodegetria); she is wearing a dalmatic and has a maphorion on her head, which is covering the Child's back as well. Mary's head is turned to the left, towards Jesus, and her right palm is resting on her chest. Jesus' hand is raised in blessing; Mary's feet are in the bottom roundel. In the side roundels are half-length figures of St. Peter and St. Paul shown *en face*, in the top one St. Basil (?). At the top and bottom there are two hinges each.

B.I.9. Enkolpion (reliquary cross) – obverse MT/1831/1/A

Kievan Rus', 14th-15th c.?, cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 64 mm, H. without hinges – 51 mm; W. – 42.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: partly worn, one of the top hinges damaged.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.4.1.

Inscriptions: above the Etimasia the mirrored letters NI, under the Etimasia the mirrored letters KA, on the left – IC, on the right – XC.

Half (obverse) of a double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge.

Obverse: the central image shows the Cross standing on the throne – the Etimasia. In the side roundels are half-length figures of the archangels Michael and Gabriel turned towards the Cross; in the top and bottom roundels are half-figures of saints Peter and Basil (?) shown *en face*. At the top and bottom there are two hinges each.

B.I.10. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)

MT/1866/A

Ruś Kijowska, I. połowa XIII w., odlew, brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 80 mm (z paciorem – 97 mm), wysokość bez zawiasków – 66 mm; szer. – 56 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: częściowo starty, uszkodzony zawiasek dolny rewersu, brak zawiasków awersu.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.1.1.

Inskrypcje: niemal nieczytelne na awersie i rewersie; w titulusie prawdopodobnie lustrzany napis: IC XC; pod ramionami Chrystusa przypuszczalnie lustrzane napisy: po prawej – КРТЪ НАМЪ ПОХВАЛІА (krzyż naszą chwałą), po lewej – КРТЪ НАМЪ У[ТЕШЕННЕ] (krzyż naszym pocieszeniem).

Dwuczęściowy enkolpion, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami) oraz obwódka; zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią. Krzyż połączony z kuboaktaedrycznym paciorem za pomocą zawiasków.

Awers: centralnie – przedstawienie ukrzyżowanego Chrystusa w perizonium, sięgającym kolan; wokół głowy skierowanej w prawo nimb, powyżej titulus, stopy na suppedaneum; poniżej ramion Chrystusa widoczne ramię krzyża, duże dłonie; w medalionach bocznych półpostaci Matki Boskiej i św. Jana Teologa zwracających się w stronę Chrystusa; w medalionie górnym i dolnym wyobrażenia świętych Mikołaja i Grzegorza, *en face*. U góry zachował się jeden zawiasek. Rewers: centralnie – przedstawienie Matki Boskiej w typie Orantki, *en pied*, z dłońmi uniesionymi na wysokości piersi; w długiej, sięgającej kostek sukni, głowę otacza nimb; w medalionach półpostaci świętych Kosmy, Damiana, Piotra i Bazylego; w medalionach bocznych zwracają się w stronę Matki Boskiej; w górnym i dolnym wyobrażenia świętych *en face*. U dołu i góry po jednym zawiasku.

B.I.11. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)

MT/1870/A

Ruś Kijowska, połowa XIII w., odlew wg egzemplarza z I. poł. XIII w., brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 85 mm (z paciorem – 99 mm), wysokość bez zawiasków – 65 mm; szer. – 56,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: starty.

B.I.10. Enkolpion (reliquary cross)

MT/1866/A

Kievan Rus', mid-13th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 80 mm (with bead – 97 mm), H. without hinges – 66 mm; W. – 56 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: partly worn, bottom hinge of the reverse damaged, hinges of the obverse missing.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.1.1.

Inscriptions: barely legible on the obverse and reverse; in the titulus probably a mirrored inscription IC XC, under Christ's arms probably mirrored inscriptions: on the right – КРТЪ НАМЪ ПОХВАЛІА (the cross our praise), on the left – КРТЪ НАМЪ У[ТЕШЕННЕ] (the cross our solace).

A double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge. The hinges attach the enkolpion to a multi-faceted bead.

Obverse: the central image shows crucified Christ wearing a knee-length perizonium, the head is turned to the right and in a halo, there is a titulus above, the feet are on the suppedaneum, the transverse beam of the cross is visible under Christ's arms, the hands are large; in the side roundels are half-length figures of the Mother of God and St. John the Theologian turned towards Christ; in the top and bottom roundels there are the images of St. Nicholas and St. Gregory shown *en face*. At the top there is one surviving hinge. Reverse: the central image shows the Mother of God Orans *en pied*, raising her hands to chest-height; Mary is wearing a full-length dress, her head is surrounded by a halo; in the side roundels are half-length figures of saints Cosmas, Damian, Peter and Basil; in the side roundels turned towards the Mother of God and in the top and bottom one shown *en face*. There is one hinge each at the top and bottom.

B.I.11. Enkolpion (reliquary cross)

MT/1870/A

Kievan Rus', mid-13th c., cast bronze moulded according to a specimen from the 1st half of the 13th c., relief, full H. (with hinges) – 85 mm (with bead – 99 mm), H. without hinges – 65 mm; W. – 56.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: worn.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.2.2.

Inskrypcje: na awersie i rewersie nieczytelne.

Dwuczęściowy enkolpion, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami) oraz obwódka; zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią. Krzyż łączy się z kubooktaedrycznym paciorem za pomocą zawiasków.

Awers: centralnie – przedstawienie ukrzyżowanego Chrystusa w perizonium, sięgającym kolan; wokół głowy zwróconej w prawo nimb, powyżej titulus, stopy na suppedaneum. W medalionach bocznych półpostaci Matki Boskiej i św. Jana Teologa zwróconych w stronę Chrystusa; w medalionie górnym i dolnym wyobrażenia świętych Mikołaja i Grzegorza, *en face*. U góry i dołu po dwa zawiaski.

Rewers: centralnie – przedstawienie Matki Boskiej w typie Orantki, *en pied*, z dłońmi uniesionymi na wysokości piersi; w długiej, sięgającej kostek sukni, głowę otacza nimb; w medalionach półpostaci świętych Kosmy, Damiana, Piotra i Bazylego; w medalionach bocznych wizerunki świętych zwracających się w stronę Matki Boskiej; w medalionie górnym i dolnym wyobrażenia świętych *en face*. U góry i dołu po jednym zawiasku.

B.I.12. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)

MT/1871/3/A

Ruś Kijowska, XII – 1. poł. XIII w., odlew, brąz, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 59 mm, wysokość bez zawiasków – 47 mm; szer. – 39,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: starty, pęknięcie z ubytkiem na awersie, brak dolnych zawiasków na rewersie.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: brak.

Bibliografia: brak.

Inskrypcje: brak lub całkowicie zatarte.

Dwuczęściowy enkolpion, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone nieco grubszymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami).

Awers: centralnie – przedstawienie Ukrzyżowania; Chrystus w perizonium, sięgającym kolan; wokół głowy zwróconej w prawo nimb, powyżej titulus, stopy na suppedaneum, w dolnym medalionie; w medalionach bocznych półpostaci Matki Bożej i świętego Jana Teologa; w medalionie górnym krzyż

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.2.2.

Inscriptions: illegible on the obverse and reverse.

A double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge. The hinges attach the enkolpion to a multi-faceted bead.

Obverse: the central image shows crucified Christ in a knee-length perizonium; the head is turned to the right and surrounded by a halo, a titulus above; the feet are on the suppedaneum. In the side roundels are half-length figures of the Mother of God and St. John the Theologian turned towards Christ; in the top and bottom roundels are images of St. Nicholas and St. Gregory shown *en face*. At the top and bottom there are two hinges each.

Reverse: the central image shows the Mother of God Orans *en pied*, raising her hands to chest-height; Mary is in a full-length dress, her head is surrounded by a halo; in the side roundels are half-length figures of saints Cosmas, Damian, Peter and Basil, in the side roundels turned towards the Mother of God and in the top and bottom one shown *en face*. There is one hinge each at the top and bottom.

B.I.12. Enkolpion (reliquary cross)

MT/1871/3/A

Kievan Rus', 12th–1st half of 13th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 59 mm, H. without hinges – 47 mm; W. – 39.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: worn, a crack and a missing piece on the obverse, missing hinges on the reverse.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: none.

References: none.

Inscriptions: none or completely worn off.

A double-sided enkolpion in the form of a Greek cross, arms terminating in slightly thicker roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops).

Obverse: the central image shows crucified Christ in a knee-length perizonium; the head is turned to the right and surrounded by a halo, there is a titulus above; the feet are on the suppedaneum in the lower roundel. In the side roundels are half-length figures of the Mother of God and St. John the Theologian; in the top

z czterema kropkami. U góry i dołu po jednym zawiasku.

Rewers: w centralnej części prawdopodobnie krzyż w technice niello. U góry dwa zawiaski, dolne nie zachowane.

B.I.13. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers
MT/1890/2/A

Ruś Kijowska, poł. XIII – XIV w., brąz, odlew, relief, wys. pełna (z zawiaskami) – 63 mm, wysokość bez zawiasków – 49 mm; szer. – 41 mm.

Pochodzenie: pozyskany od anonimowego ofiarodawcy, 2012.

Stan zachowania: lekko starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.3.5.

Inskrypcje: brak.

Połowa (awers) dwuczęściowego enkolpionu, w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami) oraz obwódka; zewnętrzny zarys krzyża podkreślony podniesioną krawędzią.

Awers: centralnie – przedstawienie ukrzyżowanego Chrystusa w perizonium sięgającym kolan, głowa *en face* otoczona nimbem, powyżej duży krzyż; poniżej ramion Chrystusa widoczne poziome ramię krzyża; stopy na suppedaneum (?), duże dłonie. W medalionie górnym i dolnym ukośny krzyż (X), w bocznych półpostaci świętych.

roundel is a cross with four dots. At the top and bottom there is one hinge each.

Reverse: the central image probably shows a niello cross. There are two hinges at the top, the lower hinges have not survived.

B.I.13. Enkolpion (reliquary cross) – obverse
MT/1890/2/A

Kievan Rus', mid-13th–14th c., cast bronze, relief, full H. (with hinges) – 63 mm, H. without hinges – 49 mm; W. – 41 mm.

Provenance: gift of an anonymous donor, 2012.

State of preservation: slightly worn.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.3.5.

Inscriptions: none.

Half (obverse) of a double-sided enkolpion in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops) and a circular border; the outer line of the cross is emphasised by a raised edge.

Obverse: the central image shows crucified Christ in a knee-length perizonium, with the head shown *en face* and surrounded by a halo; there is a large cross above; under Christ's arms, the transverse arm of the cross is visible; the feet are on the suppedaneum (?), the hands are large. In the top and bottom roundels is a slanted cross (X), in the side roundels are half-length figures of saints.

B.II. Krzyżyki brązowe

B.II.1. Krzyżyk-zawieszka
MT/1350/1/A

XII – XIII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkodzonym uszkiem) – 23 mm, wysokość bez uszka – 18 mm; szer. – 18 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: starty, uszkodzone uszko.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.4.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka, równoramienny z sześciobocznym medalionem w centrum. Ramiona pogrubione, zakończone występami, z uszkiem.

B.II. Bronze crosses

B.II.1. Pendant cross
MT/1350/1/A

12th–13th c., cast bronze, full H. (with damaged suspension loop) – 23 mm, H. without loop – 18 mm; W. – 18 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: worn, damaged suspension loop

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.4.

Inscriptions: none.

A pendant equal-armed cross with a hexagonal roundel in the centre. The arms are flared, terminating in protrusions; there is a suspension loop.

B.II.2. Krzyżyk-zawieszka

MT/1653/1/A

XII – XIII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkiem) – 48 mm, wysokość bez uszka – 39 mm; szer. – 31 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: lekko starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.1.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk - zawieszka w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami); podniesione krawędzie ramion krzyża oraz medalionów tworzą na awersie i rewersie komórki wypełnione żółtą emalią. Górne ramię zakończone trapezowatym (w rzucie poziomym) uszkiem.

B.II.3. Krzyżyk-zawieszka

MT/1664/A

XII – XIII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkiem) – 36,5 mm, wysokość bez uszka – 30 mm; szer. – 26 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: starty, uszkodzone uszko.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.4.6.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami); łezki medalionów bocznych i dolnego łączą się ze sobą tworząc dwa koliste otwory. Górny medalion zakończony uszkiem. W medalionach awersu i rewersu słabo czytelny ornament.

B.II.4. Krzyżyk-zawieszka

MT/1792/10/A

XII – XIII w., brąz, odlew, wys. bez uszka – 26,5 mm; szer. – 24 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: starty, brak uszka.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

B.II.2. Pendant cross

MT/1653/1/A

12th–13th c., cast bronze, full H. (with suspension loop) – 48 mm, H. without loop – 39 mm; W. – 31 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: slightly worn.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.1.

Inscriptions: none.

A pendant in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops); the raised edges of the arms and roundels create pockets filled with yellow enamel on the obverse and reverse. The upper arm terminates in a trapezoidal (in a horizontal projection) suspension loop.

B.II.3. Pendant cross

MT/1664/A

12th–13th c., cast bronze, full H. (with suspension loop) – 36.5 mm, H. without loop – 30 mm; W. – 26 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: worn, damaged suspension loop

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*. 201-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.4.6.

Inscriptions: none.

A pendant in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops); the teardrops of the side and bottom roundels connect, creating two round holes. The upper roundel is topped with a suspension loop. There are barely legible ornaments in the roundels on the obverse and reverse.

B.II.4. Pendant cross

MT/1792/10/A

12th–13th c., cast bronze, H. without suspension loop – 26.5 mm; W. – 24 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: worn, suspension loop missing.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.5.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka, równoramienny, w centrum kolisty medalion; ramiona krzyża zakończone kulkami z występami, pomiędzy partią centralną a kulkami dodatkowe zgrubienia.

B.II.5. Krzyżyk-zawieszka

MT/1828/11/A

XI - XII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkiem) - 60 mm, wysokość bez uszka - 51,5 mm; szer. - 43,5 mm. Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.4.3.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk - zawieszka w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi występami (łezkami); centralnie - przedstawienie ukrzyżowanego Chrystusa w perizonium sięgającym kolan, wokół głowy nimb, stopy na suppedaneum?, w przestrzeni dolnego medalionu; duże dłonie sięgają medalionów bocznych, w górnym krzyż. Górny medalion zakończony trapezowatym uszkiem.

B.II.6. Krzyżyk-zawieszka

MT/1848/2/A

XI - XII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkiem) - 38,5 mm, wysokość bez uszka - 27 mm; szer. - 26,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.2.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka, równoramienny, w centrum kolisty medalion z jednej strony z krzyżem, którego ramiona sięgają krawędzi medalionu, z drugiej z mniejszym medalionem w środku; ramiona krzyża w formie kolistych medalionów, boczne i dolny z występem na osi, górny zakończony uszkiem. Podniesione krawędzie medalionów i ramion krzyża tworzą komórki wypełnione zieloną i żółtą emalią.

References: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.5.

Inscriptions: none.

A pendant equal-armed cross with a roundel in the centre; the arms terminate in balls with protrusions; there are additional protuberances between the central part and the balls.

B.II.5. Pendant cross

MT/1828/11/A

11th-12th c., cast bronze, full H. (with suspension loop) - 60 mm, H. without loop - 51.5 mm; W. - 43.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: worn.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' - a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.4.3.

Inscriptions: none.

A pendant in the form of a Greek cross; the arms terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops); the central image shows crucified Christ in a knee-length perizonium, with a halo around the head, the feet are on the suppedaneum (?), in the bottom roundel; large hands reach the side roundels; there is a cross in the upper roundel. The upper roundel terminates in a trapezoidal suspension loop.

B.II.6. Pendant cross

MT/1848/2/A

11th-12th c., cast bronze, full H. (with suspension loop) - 38.5 mm, H. without loop - 27 mm; W. - 26.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: worn.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' - a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II. 5.2.

Inscriptions: none.

A pendant equal-armed cross, in the centre there is a roundel - on one side with a cross whose arms reach the edges of the roundel, on the other side with a smaller roundel in the centre; the arms of the cross are in the form of roundels, the side and bottom ones have a protrusion on the axis, the top one terminates in a suspension loop. The raised edges of the roundels and arms of the cross create pockets inlaid with green and yellow enamel.

B.II.7. Krzyżyk-zawieszka

MT/1890/3/A

XII – XIII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkiem) – 38 mm, wysokość bez uszka – 30 mm; szer. – 26 mm.

Pochodzenie: pozyskane od anonimowego ofiarodawcy, 2012.

Stan zachowania: starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.7.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka, naśladujący formę krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami z występami, w górnym medalionie środkowy występ zastąpiony uszkiem, na awersie i rewersie półkuli wypukłość w centralnej części krzyżyka oraz medalionów; uszko trapezowate.

B.II.8. Krzyżyk-zawieszka

MT/1890/4/A

XII – XIII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkiem) – 45 mm, wysokość bez uszka – 37,5 mm; szer. – 31,5 mm.

Pochodzenie: pozyskane od anonimowego ofiarodawcy, 2012.

Stan zachowania: starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.8.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka, w centrum kwadratowy medalion zdobiony rytym ukośnym krzyżem, wykonany linią podwójną; ramiona w formie płatków kwiatu, zdobione?; uszko wielopłaszczyznowe.

B.II.9. Krzyżyk-zawieszka

MT/1890/5/A

XII – XIII w., brąz, odlew, wys. pełna (z uszkiem) – 30 mm, wysokość bez uszka – 24 mm; szer. – 23 mm.

Pochodzenie: pozyskane od anonimowego ofiarodawcy, 2012.

Stan zachowania: starty.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.4.5.

Inskrypcje: brak.

B.II.7. Pendant cross

MT/1890/3/A

12th–13th c., cast bronze, full H. (with suspension loop) – 38 mm, H. without loop – 30 mm; W. – 26 mm.

Provenance: gifted by an anonymous donor, 2012.

State of preservation: worn.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.7.

Inscriptions: none.

A pendant cross imitating the form of a Greek cross, with the arms terminating in roundels with protrusions; in the top roundel the middle protrusion is replaced by a suspension loop; on the obverse and reverse there is a half-spherical protuberance in the central part of the cross and of the roundels; trapezoid suspension loop.

B.II.8. Pendant cross

MT/1890/4/A

12th–13th c., cast bronze, full H. (with suspension loop) – 45 mm, H. without loop – 37.5 mm; W. – 31.5 mm.

Provenance: gifted by an anonymous donor, 2012.

State of preservation: worn.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.8.

Inscriptions: none.

A pendant cross, in the centre a square medallion is decorated with an incised slanted cross, done in a double line; the arms are shaped like flower petals, decorated (?); there is a multifaceted suspension loop.

B.II.9. Pendant cross

MT/1890/5/A

12th–13th c., cast bronze, full H. (with suspension loop) – 30 mm, H. without loop – 24 mm; W. – 23 mm.

Provenance: gifted by an anonymous donor, 2012.

State of preservation: worn.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.4.5.

Inscriptions: none.

A pendant in the form of a Greek cross; the arms

Krzyżyk-zawieszka w formie krzyża greckiego, ramiona zakończone kolistymi medalionami, wyodrębnionymi wystęпами (łezkami); łezki medalionów łączą się ze sobą tworząc cztery koliste otwory; górny medalion zakończony trapezowatym uszkiem. Ornament(?) zatarty.

B.III. Krzyżyki ołowiane

B.III.1. Krzyżyk-zawieszka

MT/1297/1/A

XII – XIII w., ołów, odlew, wys. pełna – 48,5 mm; szer. – 46 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: jedno ramię krzyżyka uszkodzone - nadtopione, wżery korozyjne.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: brak.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka, nieforemne ramiona, pionowe grubsze od poziomego, w górnym ramieniu wybity otwór do zawieszania; niezdobiony.

B.III.2. Krzyżyk-zawieszka

MT/1329/4/A

XII – XV w., ołów, odlew, wys. pełna – 32 mm; szer. – 27 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: uszkodzony otwór do zawieszania, wżery korozyjne.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.9.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk - zawieszka, dolne i poziome ramiona trapezowato pogrubione, poziome lekko wygięte do dołu; górne zakończone niewyodrębnionym uszkiem; niezdobiony.

B.III.3. Krzyżyk-zawieszka

MT/1330/1/A

XII – XIII w., ołów, odlew, wys. pełna – 28 mm; szer. – 13 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: uszkodzone poziome ramiona krzyżyka, wżery korozyjne.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

terminate in roundels, which are separated from the arms by protrusions (teardrops); the teardrops of the roundels connect, creating four round holes; the upper roundel terminates in a trapezoid suspension loop. An ornament (?) is worn off.

B.III. Lead crosses

B.III.1. Pendant cross

MT/1297/1/A

12th–13th c., cast lead, full H. – 48.5 mm; W. – 46 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: one arm of the cross is damaged – slightly melted, pitting corrosion.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: none.

Inscriptions: none.

A pendant cross with irregular arms, the vertical thicker than the transverse; in the upper arm is a punched hole for hanging; unornamented.

B.III.2. Pendant cross

MT/1329/4/A

12th–15th c., cast lead, full H. – 32 mm; W. – 27 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: hanging hole is damaged, pitting corrosion.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.9.

Inscriptions: none.

A pendant cross with the lower and transverse arms flaring into a trapezoid shape, the transverse ones bent slightly downwards; the top arm terminates in an integrated suspension loop; unornamented.

B.III.3. Pendant cross

MT/1330/1/A

12th–13th c., cast lead, full H. – 28 mm; W. – 13 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: transverse arms of the cross damaged, pitting corrosion.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.3.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka o rozszerzających się ramionach pionowych; ramiona poziome uszkodzone; brak uszka; niezdobiony.

B.III.4. Krzyżyk-zawieszka

MT/1824/10/A

XII – XV w., ołów, odlew, wys. pełna – 26 mm; szer. – 19,5 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2011.

Stan zachowania: niewielkie wżery korozyjne.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.5.6.

Inskrypcje: brak.

Krzyżyk-zawieszka o równych, kolistych w przekroju ramionach; ramię górne zakończone niewyodrębnionym uszkiem; niezdobiony.

B.IV. Inne

B.IV.1. Zawieszka w formie dzwoneczka

MT/1679/92/A

XIII – XV w., stop cynowo-ołowiowy, wys. pełna (z uszkiem) – 31 mm, wysokość bez uszka – 22 mm; szer. – 20 mm.

Pochodzenie: dar osoby prywatnej, 2011.

Stan zachowania: przetarcia, uszkodzone uszko i dolna część czaszy.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków ARS MET E. Nosek.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.6.1.

Inskrypcje: brak.

Zawieszka w formie dzwoneczka z sześcioboczną czaszą zdobioną motywami geometrycznymi oraz przedstawieniami świątyni; zamknięta od spodu, uszko kuliste.

B.IV.2. Skrzydło tryptyku (składanej ikony)

MT/1541/1/A

Ruś Halicko-Wołyńska lub Kijów, k. XII – XIII w., brąz, wys. pełna – 47 mm, wys. bez zawiasów – 42,5 mm; szer. – 22 mm.

Pochodzenie: badania terenowe IA UMCS w Lublinie, 2010.

Stan zachowania: lekko starte.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.3.

Inscriptions: none.

A pendant cross with flared vertical arms; the transverse arms are damaged; the suspension loop is missing; unornamented.

B.III.4. Pendant cross

MT/1824/10/A

12th–15th c., cast lead, full H. – 26 mm; W. – 19.5 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2011.

State of preservation: slight pitting corrosion.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.5.6.

Inscriptions: none.

A pendant cross with equal arms, round in cross-section; the upper arm terminates in an integrated suspension loop; unornamented.

B.IV. Other

B.IV.1. Bell-shaped pendant

MT/1679/92/A

13th–15th c., tin-lead alloy, full H. (with suspension loop) – 31 mm, H. without the loop – 22 mm; W. – 20 mm.

Provenance: gifted by an anonymous donor, 2011.

State of preservation: thinning, damaged suspension loop and lower part of the cup.

Conservation: conserved by the ARS MET E. Nosek Conservation Studio.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.6.1.

Inscriptions: none.

A bell-shaped pendant with a hexagonal cup decorated with geometrical motifs and images of a temple; closed at the bottom, with a spherical suspension loop.

B.IV.2. Wing of a triptych (foldable icon)

MT/1541/1/A

Halych-Volhynian Rus' or Kiev, end of 12th–13th c., bronze, full H. – 47 mm, H. without hinges – 42.5 mm; W. – 22 mm.

Provenance: field investigations of the IA UMCS in Lublin, 2010.

State of preservation: slightly worn.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.6.4.

Inskrypcje: na awersie i rewersie, po lewej stronie świętego wyryte jego imię.

Fragment składanej ikony z wyobrażeniem świętych Borysa i Kosmy. Dwustronne, prostokątne skrzydło, z występami do osadzenia na przedłużeniu jednego z dłuższych boków. Inkrustowane (?).

Strona 1 – w prostokątnym polu postać św. Borysa ujęta *en pied*. Święty w szatach książęcych, sięgających kolan, w jednej ręce, przyciśniętej do piersi, trzyma mały krzyż, w drugiej miecz. Głowę nakrytą kołpakiem (?) okala podwójny (?) nimb (linia wewnętrzna inkrustowana białą substancją zachowana częściowo). Spod czapki wystają włosy. Z trzech stron pole przedstawienia wydzielone podwójną linią, zdobioną wzdłuż boków dłuższych ukośnymi nacięciami (bardziej staranne z jednej strony), od góry nacięcia poprowadzono pionowo. Z boku postaci kolumnowy napis BOP[.]C.

Strona 2 – w prostokątnym polu postać św. Kosmy ujęta *en pied*, nieznacznie zatarta. Głowę okala podwójny nimb (linia wewnętrzna grubsza). Rysunek szaty czytelny częściowo, w jednej ręce ugiętej na wysokości mostka trzyma niezidentyfikowany przedmiot. Pole przedstawienia oddzielone od krawędzi liniami. Przestrzeń między nimi zdobiona wzdłuż jednego z dłuższych boków ukośnymi nacięciami, od góry nacięcia poprowadzono pionowo. Z boku częściowo zatarty kolumnowy napis [.]O3MA.

B.IV.3. Znak pielgrzymi

MT/1673/2/A

XII – XIII w., stop cynowo-olowiowy, wys. – 27,5 mm; szer. – 21 mm.

Pochodzenie: dar osoby prywatnej, 2011.

Stan zachowania: starty, uszkodzone krawędzie, pęknięcie przy głowie św. Pawła.

Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.

Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.

Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.6.3.

Inskrypcje: nad głowami świętych napis: SPE†SP?

Znak pielgrzymi – prostokątna plakietka ze schematycznymi wyobrażeniami apostołów Piotra i Pawła ujętych w całej postaci, trzymających duże klucze, różniące się piórami, między nimi krzyż równoramienny na długim trzonie – symbol Chrystusa i Papiestwa; strona odwrotna pokryta motywem szachownicy.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.6.4.

Inscriptions: on the obverse and reverse, on the saint's left his name is incised.

A fragment of a foldable icon with the image of saints Boris and Cosmas. A double-sided, rectangular wing with protrusions for mounting on the extension of one of the longer sides. Encrusted (?).

Side 1 – in a rectangular field the figure of St. Boris is shown *en pied*. The saint is in knee-length princely robe; in one hand, pressed to his chest, he is holding a small cross, in the other hand – a sword. The head, covered with a *kalpak* (?), is surrounded by a double (?) halo (the inner line is filled with a partially preserved white substance). Hair is visible under the hat. On three sides, the field is separated by a double line, decorated along the longer sides with diagonal incisions (done more carefully on one side), on the top the incisions are vertical. To the side of the figure is the columnar inscription BOP[.]C.

Side 2 – in a rectangular field the figure of St. Cosmas is shown *en pied*; it is slightly worn. The head is surrounded by a double halo (thicker inner line). The image of the robe is partially readable; in one hand, bent at sternum-height, the saint is holding an unidentified object. The field is separated from the edges by lines. The space between them is decorated along one of the longer sides with diagonal incisions, at the top the incisions are vertical. To one side there is the partially worn columnar inscription [.]O3MA.

B.IV.3. Pilgrim's plaque

MT/1673/2/A

12th–13th c., tin-lead alloy, H. – 27.5; W. – 21 mm.

Provenance: gifted by an anonymous donor, 2011.

State of preservation: worn, damaged edges, a crack by St. Paul's head.

Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.

Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.

References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.6.3.

Inscriptions: above the saints' heads the inscription SPE†SP?

A rectangular pilgrim's plaque with schematic images of apostles Peter and Paul, shown as full-length figures, holding large keys with different bits; between them an equal-armed cross on a long shaft – a symbol of Christ and Papacy; the reverse side is decorated with a checkerboard pattern.

B.IV.4. Plakietka
MT/1679/156/A

XI – XIII w., brąz, wys. – 23,5 mm; szer. – 16,5 mm.
Pochodzenie: dar osoby prywatnej, 2011.
Stan zachowania: lekko starta.
Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.
Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.
Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.6.4.
Inskrypcje: brak.
Plakietka z wyobrażeniem krzyża, którego łukowate ramiona spletają się ze sobą (węzeł Salomona); przy jednej z krawędzi wybite dwa koliste otwory.

B.IV.5. Łańcuszek z krzyżykiem
MT/1673/1/A

XII – XIII w., brąz, dług. łańcuszka – 230 mm, wys. krzyżyka – 53 mm; szer. krzyżyka – 20,5 mm.
Pochodzenie: dar osoby prywatnej, 2010.
Stan zachowania: starty.
Zabiegi konserwatorskie: konserwowany w Pracowni Konserwacji Zabytków IA UMK w Toruniu, 2012.
Wystawy: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*, 2012-2019.
Bibliografia: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, tabl. II.4.4.
Inskrypcje: brak.
Łańcuszek z włączonym między ogniwa krzyżykiem o ramionach w formie płatków kwiatu; niezdobiony; fragment zawieszenia lampy lub kadzielnicy (?).

B.IV.4. Plaque
MT/1679/156/A

11th–13th c., bronze, H. – 23.5 mm; W. – 16.5 mm.
Provenance: gifted by an anonymous donor, 2011.
State of preservation: slightly worn.
Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.
Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.
References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.6.4.
Inscriptions: none.
A plaque with an image of a cross, whose arched arms interlace (Solomon's knot); next to one of the edges two round holes are punched.

B.IV.5. Chain with cross
MT/1673/1/A

12th–13th c., bronze, chain L. – 230 mm, cross H. – 53 mm; cross W. – 20.5 mm.
Provenance: gifted by an anonymous donor, 2010.
State of preservation: worn.
Conservation: conserved by the Department of Conservation, IA UMK in Toruń, 2012.
Exhibitions: *Cherven' – a stronghold between the East and the West*, 2012-2019.
References: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Plate II.4.4.
Inscriptions: none.
A chain with a cross affixed between its links; the arms of the cross are shaped like flower petals; unornamented; a fragment of a lamp or censer (?).

Literatura

Korzuchina Г.Ф., Пескова А.А. = Korzuchina G.F., Peskova A.A.
2003 *Древнерусские энколпионы: кресты-реликварии XI-XIII вв.*, Труды Института истории материальной культуры РАН 7, Санкт-Петербург.
Kruk M.P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M.
2006 *Sacralia Ruthenica: dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metali i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i Muzeum Narodowym w Warszawie*, Warszawa.

Bibliography

Korzukhina G.F., Peskova A.A. = Корзучина Г.Ф., Пескова А.А.
2003 *Древнерусские энколпионы: кресты-реликварии XI-XIII вв.*, Труды Института истории материальной культуры РАН 7, Санкт-Петербург (Петербургское Востоковедение).
Kruk M.P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M.
2006 *Sacralia Ruthenica. Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw*, Warszawa.

B.I.1. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers
MT/1411/1/A
B.I.1. Enkolpion (reliquary cross) – obverse
MT/1411/1/A

B.I.2. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) –
awers i rewers
MT/1544/2/A
B.I. 2. Enkolpion (reliquary cross) –
obverse and reverse
MT/1544/2/A

B.1.3. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers i rewers

MT/1663/A

B.1.3. Enkolpion (reliquary cross) – obverse and reverse

MT/1663/A

B.I.4. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers

MT/1703/A

B.I.4. Enkolpion (reliquary cross) – obverse

MT/1703/A

B.I.5. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers

MT/1777/1/A

B.I.5. Enkolpion (reliquary cross) – obverse

MT/1777/1/A

ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA
MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

B.I.6. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) –
awers i rewers
MT/1791/12/A

B.I.6. Enkolpion (reliquary cross) –
obverse and reverse
MT/1791/12/A

B.I.7. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – rewers
MT/1806/8/A

B.I.7. Enkolpion (reliquary cross) – reverse
MT/1806/8/A

B.I.8. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers i rewers

MT/1811/10/A

B.I.8. Enkolpion (reliquary cross) – obverse and reverse

MT/1811/10/A

B.I.9. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers
MT/1831/1/A
B.I.9. Enkolpion (reliquary cross) – obverse
MT/1831/1/A

B.I.10. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)
– awers i rewers
MT/1866/A
B.I.10. Enkolpion (reliquary cross)
– obverse and reverse
MT/1866/A

B.I.11. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy)
MT/1870/A
B.I.11. Enkolpion (reliquary cross)
MT/1870/A

B.I.12. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) –
awers i rewers
MT/1871/3/A
B.I.12. Enkolpion (reliquary cross) –
obverse and reverse
MT/1871/3/A

B.I.13. Enkolpion (krzyż relikwiarzowy) – awers
MT/1890/2/A
B.I.13. Enkolpion (reliquary cross) – obverse
MT/1890/2/A

B.II.1. Krzyżyk-zawieszka
MT/1350/1/A
B.II.1. Pendant cross
MT/1350/1/A

B.II.2. Krzyżyk-zawieszka –
awers i rewers
MT/1653/1/A
B.II.2. Pendant cross –
obverse and reverse
MT/1653/1/A

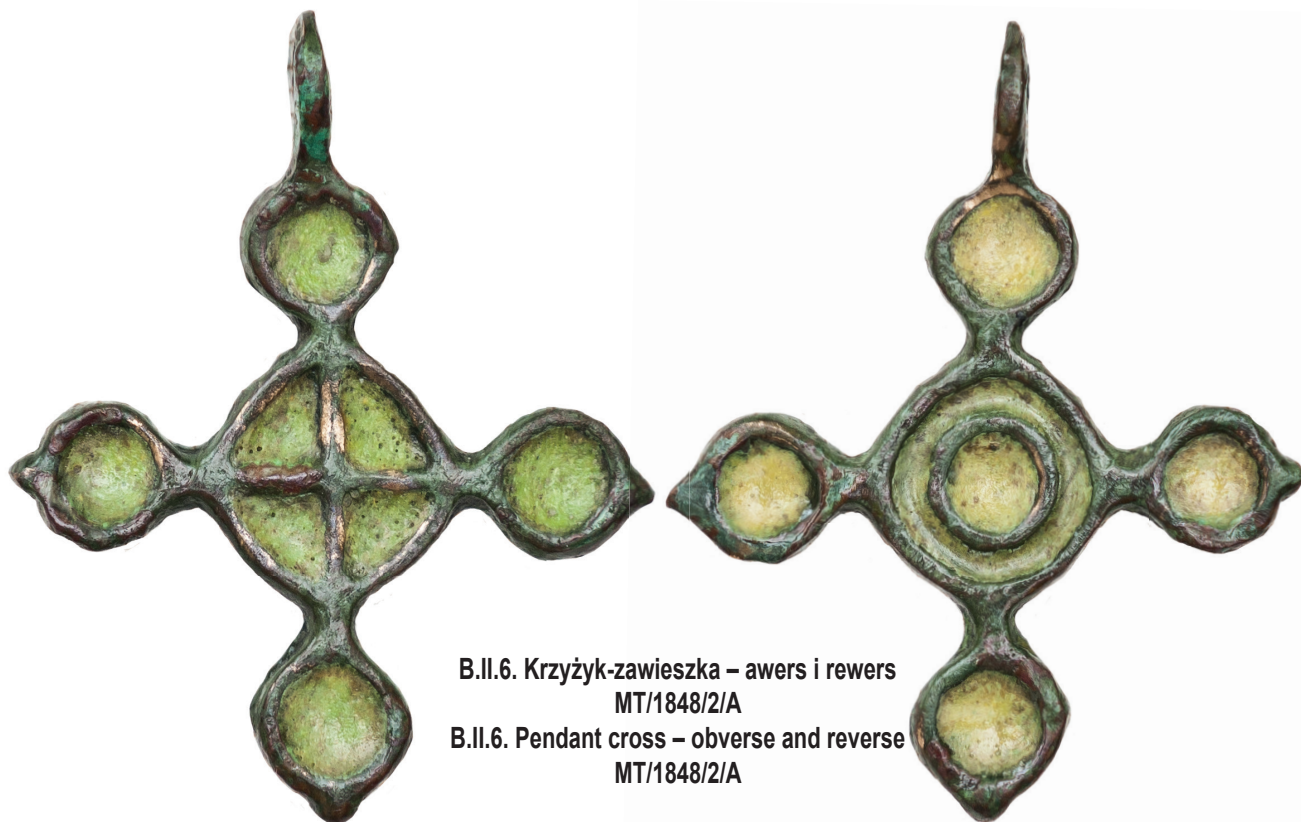
B.II.3. Krzyżyk-zawieszka
MT/1664/A
B.II.3. Pendant cross
MT/1664/A

B.II.4. Krzyżyk-zawieszka
MT/1792/10/A
B.II.4. Pendant cross
MT/1792/10/A

B.II.5. Krzyżyk-zawieszka –
MT/1828/11/A
B.II.5. Pendant cross –
MT/1828/11/A

B.II.6. Krzyżyk-zawieszka – awers i rewers
MT/1848/2/A
B.II.6. Pendant cross – obverse and reverse
MT/1848/2/A

B.II.7. Krzyżyk-zawieszka
MT/1890/3/A
B.II.7. Pendant cross
MT/1890/3/A

B.II.8. Krzyżyk-zawieszka
MT/1890/4/A
B.II.8. Pendant cross
MT/1890/4/A

B.II.9. Krzyżyk-zawieszka
MT/1890/5/A
B.II.9. Pendant cross
MT/1890/5/A

ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA
MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

B.III.1. Krzyżyk-zawieszka
MT/1297/1/A
B.III.1. Pendant cross
MT/1297/1/A

B.III.2. Krzyżyk-zawieszka
MT/1329/4/A
B.III.2. Pendant cross
MT/1329/4/A

B.III.3. Krzyżyk-zawieszka
MT/1330/1/A
B.III.3. Pendant cross
MT/1330/1/A

B.III.4. Krzyżyk-zawieszka
MT/1824/10/A
B.III.4. Pendant cross
MT/1824/10/A

B.IV.1. Zawieszka w formie dzwoneczka

MT/1679/92/A

B.IV.1. Bell-shaped pendant

MT/1679/92/A

B.IV.2. Skrzydło tryptyku (składanej ikony) –

awers i rewers

MT/1541/1/A

B.IV.2. Wing of a triptych (foldable icon) –

obverse and reverse

MT/1541/1/A

B.IV.3. Znak pielgrzymi – awers i rewers
MT/1673/2/A

B.IV.3. Pilgrim's plaque – obverse and reverse
MT/1673/2/A

B.IV.4. Plakieta
MT/1679/156/A
B.IV.4. Plaque
MT/1679/156/A

B.IV.5. Łańcuszek z krzyżykiem
MT/1673/1/A
B.IV.5. Chain with cross
MT/1673/1/A

Adresy Autorów / Addresses of the Authors

Michał Auch	Instytut Archeologii i Etnologii Polska Akademia Nauk Al. Solidarności 105 00-140 Warszawa POLSKA e-mail: michal.auch@gmail.com	Institute of the Archaeology and Ethnology Polish Academy of Science Al. Solidarności 105 00-140 Warszawa POLAND e-mail: michal.auch@gmail.com
Jolanta Bagińska	Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim Zamojska 2 22-600 Tomaszów Lubelski POLSKA e-mail: jolabag1@o2.pl	Dr Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski Zamojska 2 22-600 Tomaszów Lubelski POLAND e-mail: jolabag1@o2.pl
Barbara Chudzińska	Instytut Archeologii Uniwersytet Jagielloński Gołębia 11 31-007 Kraków POLSKA e-mail: chudzinska56@gmail.com	Institute of Archaeology Jagiellonian University Gołębia 11 31-007 Cracow POLAND e-mail: chudzinska56@gmail.com
Krystyna Bałaga	Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLSKA e-mail: kbalaga@poczta.umcs.lublin.pl	Faculty of Earth Sciences and Spatial Management Maria Curie-Skłodowska University Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLAND e-mail: kbalaga@poczta.umcs.lublin.pl
Robert Czyż	Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim Zamojska 2 22-600 Tomaszów Lubelski POLSKA e-mail: robert.czyz@op.pl	Dr Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski Zamojska 2 22-600 Tomaszów Lubelski POLAND e-mail: robert.czyz@op.pl
Radosław Dobrowolski	Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLSKA e-mail: radoslaw.dobrowolski@mail.umcs.pl	Faculty of Earth Sciences and Spatial Management Maria Curie-Skłodowska University Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLAND e-mail: radoslaw.dobrowolski@mail.umcs.pl
Tomasz Dzieńkowski	Instytut Archeologii Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Marii Curie-Skłodowskiej 4 20-031 Lublin POLSKA e-mail: dzienkowskitomek@poczta.onet.pl tomasz.dzienkowski@mail.umcs.pl	Institute of Archaeology Maria Curie-Skłodowska University Maria Curie-Skłodowska 4 20-031 Lublin POLAND e-mail: dzienkowskitomek@poczta.onet.pl tomasz.dzienkowski@mail.umcs.pl

ŚREDNIOWIECZNE DEWOCJONALIA Z CZERMNA
 MEDIEVAL RELIGIOUS ARTEFACTS FROM CZERMNO

Iwona Florkiewicz	Instytut Archeologii Uniwersytet Rzeszowski Moniuszki 10 35-015 Rzeszów POLSKA e-mail: iwonaflorkiewicz@gmail.com	Institute of Archaeology University of Rzeszów Moniuszki 10 35-015 Rzeszów POLAND e-mail: iwonaflorkiewicz@gmail.com
Irka Hajdas	ETH Zürich Laboratory of Ion Beam Physics HPK H25 Otto-Stern-Weg 5 CH-8093 Zürich SZWAJCARIA e-mail: hajdas@phys.ethz.ch	ETH Zürich Laboratory of Ion Beam Physics HPK H25 Otto-Stern-Weg 5 CH-8093 Zürich SWITZERLAND e-mail: hajdas@phys.ethz.ch
Beata Marciniak- -Maliszewska	Międzyinstytutowe Laboratorium Mikroanalizy Mineralów i Substancji Syntetycznych Wydział Geologii Uniwersytet Warszawski ul. Żwirki i Wigury 93 02-089 Warszawa POLSKA e-mail: b.maliszewska@uw.edu.pl	Inter-Institution Laboratory of Microanalysis of Minerals and Synthetic Substances Faculty of Geology University of Warsaw Żwirki i Wigury 93 02-089 Warsaw POLAND e-mail: b.maliszewska@uw.edu.pl
Stephen William Merkel	Niemieckie Muzeum Górnictwa Oddział do spraw Badań Naukowych Herner Str. 45 44787 Bochum NIEMCY e-mail: stephenwilliam.merkel@ bergbaumuseum.de	Deutsches Bergbau-Museum Leibniz-Forschungsmuseum für Georessourcen Bochum Abteilung Forschung Herner Str. 45 44787 Bochum GERMANY e-mail: stephenwilliam.merkel@ bergbaumuseum.de
Przemysław Mroczek	Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLSKA e-mail: przemyslaw.mroczek@mail.umcs.pl	Faculty of Earth Sciences and Spatial Management Maria Curie-Skłodowska University Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLAND e-mail: przemyslaw.mroczek@mail.umcs.pl
Jan Rodzik	Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLSKA e-mail: jan.rodzik@mail.umcs.pl	Faculty of Earth Sciences and Spatial Management Maria Curie-Skłodowska University Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLAND e-mail: jan.rodzik@mail.umcs.pl
Maciej Trzeciecki	Instytut Archeologii i Etnologii Polska Akademia Nauk Al. Solidarności 105 00-140 Warszawa POLSKA e-mail: misiek042003@gmail.com	Institute of the Archaeology and Ethnology Polish Academy of Science Al. Solidarności 105 00-140 Warszawa POLAND e-mail: misiek042003@gmail.com

<p>Barbara Wagner</p>	<p>Centrum Nauk Biologiczno-Chemicznych Uniwersytet Warszawski ul. Żwirki i Wigury 101 02-089 Warszawa POLSKA e-mail: barbog@chem.uw.edu.pl</p>	<p>Biological and Chemical Research Centre University of Warsaw Żwirki i Wigury 101 02-089 Warsaw POLAND e-mail: barbog@chem.uw.edu.pl</p>
<p>Sylwia Wajda</p>	<p>Wydział Archeologii Uniwersytet Warszawski Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa POLSKA e-mail: sylwia.wajda@gmail.com</p>	<p>Faculty of Archaeology University of Warsaw Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warsaw POLAND e-mail: sylwia.wajda@gmail.com</p>
<p>Marcin Wołoszyn</p>	<p>Instytut Archeologii Uniwersytet Rzeszowski Moniuszki 10 35-015 Rzeszów POLSKA Leibniz-Instytut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (GWZO) Reichsstr. 4-6 04109 Lipsk NIEMCY e-mail: marcinwołoszyn@gmail.com marcin.wołoszyn@leibniz-gwzo.de</p>	<p>Institute of Archaeology University of Rzeszów Moniuszki 10 35-015 Rzeszów POLAND Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO) Reichsstr. 4-6 04109 Leipzig GERMANY e-mail: marcinwołoszyn@gmail.com marcin.wołoszyn@leibniz-gwzo.de</p>
<p>Piotr Zagórski</p>	<p>Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLSKA e-mail: piotr.zagorski@mail.umcs.pl</p>	<p>Faculty of Earth Sciences and Spatial Management Maria Curie-Skłodowska University Kraśnicka 2cd 20-718 Lublin POLAND e-mail: piotr.zagorski@mail.umcs.pl</p>